
Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland

Versie 2.0.

G.W.T.A. Groot Bruinderink en D.R. Lammertsma

Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland

Versie 2.0.

G.W.T.A. Groot Bruinderink en D.R. Lammertsma

Dit onderzoek is uitgevoerd door Alterra Wageningen UR in opdracht van en gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken, in het kader van het Beleidsondersteunend onderzoekthema Thema BO-11 Natuur en Regio (projectnummer BO-11-011.01-033).

Alterra Wageningen UR
Wageningen, december 2013

Alterra-rapport 2486
ISSN 1566-7197

Groot Bruinderink, G.W.T.A. en D.R. Lammertsma, 2013. *Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland; versie 2.0*. Wageningen, Alterra Wageningen UR (University & Research centre), Alterra-rapport 2486. 64 blz.; 1 fig.; 7 tab.; 39 ref.

Eind 19^e eeuw werd in Nederland de laatste wolf (*Canis lupus*) geschoten en in de 20ste eeuw was de wolf in bijna geheel Europa uitgeroeid. Vanaf het einde van de 20ste eeuw is de wolf echter bezig aan een opmars vanuit de resterende brongebieden in onder andere Spanje, Italië, Griekenland, de Balkan en verder noordelijk en oostelijk in Europa. Dit succes hangt samen met het vermogen van de wolf zich aan te passen aan uiteenlopende habitats, prooidersoorten en de aanwezigheid van de mens. Dieren uit de Duits-West Poolse populatie naderen nu Nederland. Om hierop voorbereid te zijn trekken het ministerie van Economische Zaken, de provincies (IPO) en het Faunafonds samen op. Onderdeel van dit proactieve beleid is dit voorstel voor een wolvenplan voor Nederland, versie 2.0.

Trefwoorden: Wolf, *Canis lupus*, Nederland, wolvenplan

Dit rapport is gratis te downloaden van www.wageningenUR.nl/alterra (ga naar 'Alterra-rapporten' in de grijze balk onderaan). Alterra Wageningen UR verstrekt *geen* gedrukte exemplaren van rapporten.

© 2013 Alterra (instituut binnen de rechtspersoon Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek), Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 07 00, E info.alterra@wur.nl, www.wageningenUR.nl/alterra. Alterra is onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre).

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra-rapport 2486 | ISSN 1566-7197

Alle foto's: Hugh Jansman

Inhoud

1	Inleiding	5
	1.1 Werkwijze	5
2	Voorstel wolvenplan voor Nederland: versie 2.0	9
	2.1 Fasering van aanbevolen taken en verantwoordelijkheden	16
3	Wet- en regelgeving	19
	3.1 Soortbeschermingsrecht	19
	3.1.1 Probleemwolven en hybriden	22
	3.2 Gebiedenbeschermingsrecht	26
	3.3 Actieve bescherming	27
	3.4 Internationale samenwerking	28
4	Taken en verantwoordelijkheden	29
	4.1 Overheid	29
	4.2 Het wolvenbureau	32
	4.3 Financiering	33
5	Informatie en communicatie	35
	5.1 Een framework voor communicatie over wolf en mens	38
6	Monitoring, onderzoek en beheer	42
	6.1 Leefgebied van wolven	43
	6.2 Passieve en actieve monitoring, ecologisch onderzoek	44
	6.3 Wolf-gerelateerde waarnemingen	46
7	Schadepreventie en -tegemoetkomingen	53
	7.1 Preventieve maatregelen	56
	7.2 Procedure preventie van het Faunafonds	58
	7.3 Procedure tegemoetkomingen door het Faunafonds	58
	Literatuur	61

---

1 Inleiding

Eind 19^e eeuw (waarschijnlijk 1869) werd in Nederland de laatste wolf (*Canis lupus*) geschoten in de provincie Limburg en in de 20ste eeuw was de wolf in bijna geheel Europa uitgeroeid. Vanaf het einde van de 20ste eeuw is de wolf echter bezig aan een opmars vanuit de resterende brongebieden, die vaak in afgelegen en bergachtig gebied lagen (Spanje, Italië, Griekenland, Balkan, Oost Europa; EC, 2013a). Naar schatting leven er inmiddels weer ca. 10.000 wolven in Europa, verspreid over tien populaties. Dit succes hangt o.a. samen met het vermogen van de wolf zich aan te passen aan uiteenlopende habitats, prooi-soorten en aan de aanwezigheid van de mens (EC, 2013a). De grootste bedreiging voor wolven in Europa bestaat uit (il)legaal doden.

Vanaf 1990 keert de wolf vanuit Polen terug in Duitsland. In 2002 werden de eerste welpen aangetroffen in de Lausitz (Sachsen) en inmiddels is sprake van een West Pools - Duitse populatie. Noordwest Europa heeft te maken met instroom vanuit een aantal populaties: de Frans – Italiaanse, de Pools – Duitse en, naar het zich laat aanzien, in de toekomst wellicht ook uit de Iberische populatie. Dieren uit de Pools – Duitse populatie rukken sinds 2010 op met een snelheid van ca. 100 km/jr en ca. vijf nieuwe roedels/jr op richting Nederland. In Meppen, dicht bij de grens met Nederland, werd eind maart 2013 een wolf gefilmd met een cameraval.

Wanneer de wolf op Nederland op eigen kracht bereikt, verplicht Europese wetgeving Nederland om de wolf te beschermen en zijn staat van instandhouding te bevorderen. Inmiddels is de wolf echter ruim 100 jaar verdwenen uit Nederland en is de kennis over de wolf en over de manier waarop met wolven kan worden samengeleefd, vervaagd. Elders in Europa is deze kennis nog wel en in toenemende mate aanwezig en daarmee kunnen wij ons voordeel doen.

In vervolg op het onderzoek van Alterra, in opdracht van het ministerie van Economische Zaken (EZ, destijds EL&I), provincies (Interprovinciaal Overleg IPO) en het Faunafonds over mogelijke consequenties van de komst van de wolf naar Nederland (Groot Bruinderink *et al.*, 2012) en op het onderzoek van bureau Intomart over de publieke opinie (Intomart Gfk, 2012), werd op 8 november 2012, in opdracht van dezelfde drie partijen, een workshop gehouden met een groot aantal, mogelijk in de toekomst betrokken partijen. Deze kwamen gezamenlijk tot de conclusie dat het goed is om, door het opstellen van een wolvenplan, voorbereid te zijn op de komst van de wolf naar Nederland (Groot Bruinderink *et al.*, 2013). Het ministerie van Economische Zaken verstrekke daarom in februari 2013 opdracht aan Alterra tot het schrijven van voorliggend rapport: een voorstel voor een wolvenplan voor Nederland. Door een subsidie van de provincie Limburg en het Faunafonds konden respectievelijk 'WolveninNederland' en de universiteiten van Tilburg en Maastricht hun bijdrage leveren aan dit plan. Het doel van het wolvenplan is ... *het bieden van de kaders voor het samenleven van wolf en mens...* (Groot Bruinderink *et al.*, 2013). Opnieuw werd de samenwerking gezocht met maatschappelijke organisaties om het draagvlak voor een wolvenplan te vergroten.

Voor de beschrijving van de biologie, verspreiding en ecologie van de wolf wordt verwezen naar Groot Bruinderink *et al.*, (2012). Er worden in dit wolvenplan geen uitspraken gedaan over de geschiktheid van (delen van) Nederland als leefgebied voor de wolf.

1.1 Werkwijze

Elk hoofdstuk begint met een korte inleiding waarin de belangrijkste thema's worden samengevat die naar voren zijn gekomen in het rapport 'De komst van de wolf (*Canis lupus*) in Nederland' (Groot Bruinderink *et al.*, 2012) en wat hierover wordt gezegd in het verslag van de workshop van 8 november 2012 (Groot Bruinderink *et al.*, 2013), de informatie uit bestaande wolvenplannen in Europa, vooral in Duitsland en Frankrijk, richtlijnen van het Large Carnivore Initiative for Europe

(LCIE, 2000; kader LCIE), het verslag van de Stakeholder Workshop on EU Action on Large Carnivores gehouden in Brussel op 25 januari 2013 onder auspiciën van het DG Environment of the European Commission (EU, 2013b) en andere, relevante documenten.

LCIE

Het Large Carnivore Initiative for Europe (LCIE) is een comité van deskundigen dat onder meer de Europese Commissie en het Permanent Comité van het Verdrag van Bern adviseert over de toepassing van respectievelijk de Habitatrichtlijn en het Verdrag van Bern op grote roofdieren, waaronder de wolf.

In een volgende integratieslag is per hoofdstuk de informatie verwerkt uit het wolvensymposium, georganiseerd door WolvenInNederland en Alterra op 19 juni 2013 (Linnartz *et al.*, 2013). Bij dit symposium waren opnieuw de stakeholders van 8 november 2012 aanwezig, aangevuld met anderen. Ook verwerkt is het rapport van Trouwborst *et al.* (2013), geschreven in opdracht van het Faunafonds, waarin wordt ingegaan op de juridische basis voor een Nederlands wolvenplan. In de derde week van september 2013 werd het wolvenplan door bureau Wing voorgelegd aan de stakeholders, die daarbij werden uitgenodigd schriftelijk te reageren en zich op deze manier voor te bereiden op de Toetsingsbijeenkomst Wolvenplan op 1 oktober 2013 (Wing, 2013).

Parallel werd in de maanden augustus en september 2013 door WolvenInNederland overleg gevoerd met KNJV, LTO, PKSGH, LWPS, Dierenbescherming, EZ, Faunafonds en IPO, zodat hun reactie op hoofdlijnen bekend was en kon worden verwerkt. Dit geldt ook voor het verslag van een bezoek aan de Lausitz met enkele stakeholders van 11-13 juli 2013 en een overleg van de werkgroep wolf en vee. In de eerste helft van september 2013 bogen Trouwborst en Bastmeijer zich over de interpretatie van de juridische paragraaf. Tenslotte zijn de schriftelijke reacties en het rapport van de Toetsingsbijeenkomst van 1 oktober 2013 verwerkt (Wing, 2013). Zo ontstond uit versie 1.1 voorliggende versie 2.0.

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat er, lopende het proces, drie bijeenkomsten zijn geweest waarbij, naast de opdrachtgevers en de uitvoerders, een groot aantal maatschappelijke organisaties ('stakeholders') aanwezig waren. Hen is daarmee de gelegenheid geboden te reageren op tekstvoorstellen voor het wolvenplan (Tabel 1.1).

Tabel 1.1.

Maatschappelijke organisaties (alfabetisch) betrokken bij de drie bijeenkomsten die gehouden zijn ten behoeve van het wolvenplan. Leeg vakje: niet uitgenodigd; 0: uitgenodigd, niet aanwezig; 1: uitgenodigd en aanwezig

Naam organisatie	Workshop 08.12.12	Symposium 19.06.13	Workshop 01.10.13
Alterra	1	1	1
ANWB		1	0
CABWIM		1	1
CVI	1	1	1
Dierenbescherming	0	1	1
DWHC	1	1	1
Faunabescherming		1	0
Faunafonds	1	1	1
FBE Drenthe		0	1
FBE Flevoland		0	1
FBE Gelderland		0	1
FBE Groningen		0	1
FBE Noord-Brabant	1	0	1
FBE Overijssel			0
FBE-Limburg	1	1	1
FPG	0	0	0
FREE Nature	1	1	1
GAN		0	0
Gem. NOP			1
Gem. Losser			1

Naam organisatie	Workshop 08.12.12	Symposium 19.06.13	Workshop 01.10.13
Gescheperde kuddes		0	0
Het Reewild		1	1
IPO	1	1	1
IVN		1	1
KLN		1	1
KNJV	1	1	1
Kontaktbüro Wolfsregion Lausitz	1	1	0
Kroondomeinen		?	1
LTO Noord	0	0	1
LTO Schapenhouderij	1	1	1
LWPS		1	1
Ministerie van AZ	1	0	0
Ministerie van Defensie		1	0
Ministerie van EL&I/EZ	1	1	1
Ministerie van VWS		0	0
Naturalis			1
Natuurplaza		1	1
NBVH		1	0
NOJG		1	1
NP De Hoge Veluwe	0	0	1
nVWA	1		
PKSGH Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders		1	1
Provincie Drenthe		1	1
Provincie Gelderland		1	1
RECRON	0	0	1
Rewilding Foundation			1
RIVM		1	1
Staatsbosbeheer	1	1	1
Stichting ARK	1	1	1
Stichting Wolverine	1	1	1
Unie van Landschappen	1	1	0
Universiteit Ljubljana		1	
Universiteit Maastricht		0	0
Universiteit Tilburg	1	1	1
Vereniging Het Edelhert	0	0	1
Vereniging Het Reewild		0	1
Vereniging Natuurmonumenten	1	1	1
VWV		0	1
Wageningen UR/OW	1	1	1
Wing	1	1	1
Wolfonderzoek reizen		1	1
WolvenInNederland.nl	1	1	1
Zoogdierverseniging	1	1	1
Handhaving (politie)			1
Totaal aantal organisaties	24	40	59

Het wolvenplan, een levend document

Hoewel op deze manier vertegenwoordigers van een groot aantal maatschappelijke organisaties betrokken zijn bij de totstandkoming van voorliggend voorstel voor een wolvenplan, houdt dit niet automatisch in dat alle onderdelen van dit voorstel ook door hun respectievelijke achterbannen gedragen worden. Dit laatste vergt een ander, langduriger proces met een ongewisse uitkomst. Dit wolvenplan kan dan ook gezien worden als een advies en ook als een startpunt voor vervolgstappen. Het wolvenplan is daarmee geen statisch gegeven want er kunnen zich ontwikkelingen voordoen waardoor het op onderdelen moet worden aangepast. Het is een voorbeeld van een 'levend document'. Vandaar ook de status van dit plan: een voorstel voor een wolvenplan voor Nederland: versie 2.0. Het is vervolgens aan de bestuurders (het beleid) om te besluiten welke aanbevelingen zij willen overnemen en daarmee welke in de praktijk kunnen worden gebruikt.

Plan met Achtergronddocument

In alle hoofdstukken worden *Aanbevelingen* gepresenteerd voor de samenstellers en uitvoerders van het wolvenplan voor Nederland, die er gezamenlijk toe moeten leiden dat in Nederland mens en wolf naast elkaar kunnen leven. In hoofdstuk 2 Samenvatting zijn ze bijeen gebracht op een manier die meer recht doet aan het onderliggend maatschappelijk draagvlak. Aan dit samenvattende hoofdstuk is ook een fasering toegevoegd, omdat uitvoering niet altijd even urgent is. De overige hoofdstukken krijgen hierdoor de status van 'achtergronddocument'.

Regiegroep, projectteam en auteurs

Door de opdrachtgevers is voor dit project een regiegroep in het leven geroepen, bestaande uit de volgende personen: Sabine Ketele en Edo Knegtering (EZ), Paul Voskamp, Johan Cronau en Ron Beenen (IPO-werkgroep Flora en Fauna), Frans van Bommel en Henk Revoort (Faunafonds). Het projectteam bestond uit Frans van Bommel, Leo Linnartz, Bram Houben, Kees de Ruiter (WolvenInNederland), Geert Groot Bruinderink, Dennis Lammertsma (Alterra Wageningen UR), Kees Bastmeijer, Arie Trouwborst (UvT) en Anne Krufft (Wing). De auteurs van het wolvenplan zijn Geert Groot Bruinderink en Dennis Lammertsma.

Woord van dank

Door een groot aantal mensen, te veel om op te noemen, werden tekstvoorstellen becommentarieerd en aangereikt of werd in ander opzicht ondersteuning geleverd. Een speciaal woord van dank geldt voor Leo Linnartz (WolvenInNederland), die onvermoeibaar tot op het laatst positief kritisch naar de teksten heeft gekeken en menige verbetering doorvoerde. Ook nam WolvenInNederland de organisatie en verslaglegging (dank ook aan Maritha de Brouwer van Alterra) van het wolvensymposium op 19 juni 2013 op zich, leverde een bijdrage aan het hoofdstuk Informatie en Communicatie en de Toetsingsbijeenkomst op 1 oktober 2013. Dank ook aan alle vertegenwoordigers van de stakeholdergroepen die bij de workshop, het wolvensymposium en de Toetsingsbijeenkomst aanwezig waren en hun bijdrage, mondeling en op schrift, leverden aan voorliggend wolvenplan. Dank aan Bureau Wing in de personen van Ronald Lanfers, Anne Krufft en Koen van Uiter, die de workshop in 2012 en de Toetsingsbijeenkomst in 2013 organiseerden en daarvan verslag deden. Kees Bastmeijer en Arie Trouwborst tenslotte voerden een finale juridische check uit op het wolvenplan en op onderdelen ondervonden we hulp van Vanessa Ludwig (Kontaktburo Wolfsregion Lausitz) en Michael Petrak (Wald und Holz, Nordrhein Westfalen).

Disclaimer

Uit het voorafgaande wordt duidelijk dat leden van de regiegroep, het projectteam en diverse stakeholders zijn betrokken bij de totstandkoming van dit voorstel voor een wolvenplan. Wellicht ten overvloede wordt op deze plaats opgemerkt dat de betrokken partijen zich niet noodzakelijkerwijs achter alle onderdelen van dit voorstel scharen.

---

2 Voorstel wolvenplan voor Nederland: versie 2.0

Dit hoofdstuk bundelt de aanbevelingen uit de hoofdstukken 3 t/m 7, die daarmee feitelijk het achtergronddocument vormen bij dit rapport. De indeling volgt in grote lijnen de opeenvolging van de gebeurtenissen die plaatsvinden wanneer wolven Nederland op eigen kracht binnenkomen. Het gaat om een internationaal beschermde soort (hoofdstuk 3), hetgeen duidelijkheid vereist over taken en verantwoordelijkheden (hoofdstuk 4) en over de communicatie en informatie over wolven (hoofdstuk 5). Het onderzoek dient te worden opgestart (hoofdstuk 6) en Faunafonds en provincies weten hoe om te gaan met preventie van en tegemoetkomingen in geleden verliezen (hoofdstuk 7). De corresponderende aanbevelingen worden tussen haakjes weergegeven als hoofdstuknummer.volgnummer.

1. Aanbevelingen wet- en regelgeving

De wolf is een prioritaire soort (Europees recht), waarvoor bepaalde regels gelden over monitoring en het waarborgen van een gunstige staat van instandhouding (GvI). Het is daarom van belang dat het ministerie van Economische Zaken de wolf toevoegt aan de Bekendmakingslijst Flora- en faunawet en de voorlichting verzorgt over de beschermde status en de daarmee samenhangende verboden (3.1). Hetzelfde geldt voor het definiëren en veiligstellen van verbindingen met het buitenlands brongebied in het kader van een grensoverschrijdend wolvenplan (3.2;3.3;3.16;3.17). Samen met de provincies kan het ministerie hiermee ook duidelijkheid bieden over de geografische en ecologische schaalniveaus uit de richtlijnverplichtingen (3.4).

Een belangrijke voorwaarde voor vestiging van wolven is de aanwezigheid van rustige gebieden of gebiedsdelen, in het bijzonder in de omgeving van voortplantingsplaatsen (6.1). Het waarborgen van voldoende voedsel, rust, veiligheid en tolerantie is ondergebracht in Faunabeheerplannen en provinciale Faunabeleidsplannen (3.12;4.4). Het leefgebied van de wolven in Nederland kan worden vastgesteld met gebruikmaking van de SCALP-criteria (6.1;6.2;6.3). Voor de vaststelling van het feit dat de wolf voorkomt in Nederland is inkorting van het gehanteerde beleids criterium van 10 jaar tot het moment van territoriumvorming van belang (3.13).

Het gegeven dat de wolf onder het Europees recht de ruimte moet krijgen om zelf zijn gebiedskeus te bepalen, herbergt de kiem voor het ontstaan van lastige wolven of een probleemwolf. Een probleemwolf is een wolf die zich specialiseert op vee en/of zich opvallend gedraagt tegenover de mens. Voor de criteria waaraan een wolf moet voldoen om hem tot een probleemwolf te bestempelen is aangesloten bij Duitsland (3.5; Tabel 2.1).

Tabel 2.1

Protocol omgang probleemwolven: gedrag van wolven, oorzaak, inschatting situatie en maatregel. Ontleend aan de Wolfmanagementpläne van Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen en Brandenburg en Linnartz et al. (2013).

Gedrag	Oorzaak	Inschatting	Maatregel
Wolf bezoekt 's nachts bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen
Wolf bezoekt overdag bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen
Wolf vlucht niet meteen maar observeert mensen	(Jonge) wolf heeft nog geen slechte ervaring meegemaakt	Ongevaarlijk/ oppassen voor lokken en voeren	Geen/ oppassen voor habituatie
Wolf verblijft langdurig in of nabij bebouwd gebied	Divers: Paartijd, zoekt partner of ziet honden als concurrent Voedselbronnen Sociale verhouding met hond	Monitoren, mogelijk conditionerings en habituatieprobleem, hybridisatie, letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf zenderen en verjagen
Wolf benadert meermaals mensen	Mogelijk sterke voerconditionering en habituatie	Kritisch, kans op habituatie, agressief gedrag en letsel mens	Zenderen en verjagen, publiek waarschuwen niet te voeren, indien geen resultaat verwijderen
Wolf benadert meermaals mensen met honden	Ziet in hond soortgenoot	Monitoren, gevaar voor hond niet uitgesloten	Zenderen en verjagen
Wolf benadert meermaals mensen met honden en is agressief naar honden	Ziet in hond soortgenoot die zijn territorium bedreigt	Kritisch, kans op letsel hond, stressvol voor mensen	Wolf verwijderen
Wolf reageert agressief op mensen zonder aanleiding	Extreme habituatie, hondsdoelheid	Gevaarlijk	Wolf verwijderen
Wolf doodt onbeschermd vee	Normaal gedrag, wolf maakt geen onderscheid in prooi soort	Ongevaarlijk/ oppassen voor specialisatie	Preventieve maatregelen
Wolf doodt herhaaldelijk beschermd vee	Wolf heeft geleerd dat vee makkelijke prooi is	Kritisch, hoge financiële, emotionele en acceptatieschade	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat verwijderen afhankelijk van populatiestatus
Wolf doodt herhaaldelijk honden	Wolf heeft geleerd dat honden een makkelijke prooi zijn of ziet honden als concurrent	Kritisch, grote acceptatieschade	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat verwijderen

Als een wolf opduikt in een minder geschikte regio, gelet op mogelijke conflicten met de mens en het gebrek aan rust, betekent dit in eerste instantie verhoogde alertheid. Zolang er geen acute, gevaarlijke situaties ontstaan, hoeft niet te worden ingegrepen (3.15). Wel is het belangrijk dat de provincies en het ministerie gezamenlijk op voorhand de mogelijkheid verkennen of en hoe een wolf uit een bepaalde regio kan worden geweerd, bijvoorbeeld door het nemen van preventieve maatregelen, ontmoediging, verjaging of verwijdering, en hoe dit zich verhoudt tot internationaal en Europese recht. In het kader van voorkómen is beter dan genezen wordt aanbevolen om op nationaal niveau een verbod op het voeren van wolven te regelen (3.6). Dit geldt ook voor het verstrekken van aas bij het gebruik van cameravallen. Ofschoon het in het veld achterlaten van kadavers van geschoten dieren in bijvoorbeeld de Oostvaardersplassen en het NP Veluwezoom, niet is gericht op het lokken van aaseters, kan de aanwezigheid van deze kadavers, in het bijzonder in perioden met een langdurig sneeuwdek, een effect hebben op het aantal dieren dat door wolven wordt gedood en op de samenstelling van hun dieet. Daarmee kan deze vorm van beheer een effect hebben op de predator-prooi relatie.

Vanuit het perspectief van het internationale en Europese natuurbeschermingsrecht is het doden van een wolf problematisch (3.7;3.8). Harde voorwaarden voor een dergelijk ingrijpen zijn dat alternatieven ontbreken en de staat van instandhouding niet wordt verslechterd of het bereiken van een gunstige staat niet wordt bemoeilijkt. Bij een prioritair beschermde soort, waarvan de populaties in een ongunstige staat van instandhouding verkeren, wordt aan deze voorwaarden niet snel voldaan. Om de kans op juridische problemen in de toekomst te verkleinen, luidt dan ook de aanbeveling dat de provincies zich samen met het ministerie (EZ) buigen over de vraag wat het juiste referentieniveau is voor Nederland bij derogaties voor afschot of vangen van een wolf, alvorens een definitieve keuze

---

te maken (3.11). Het doden van een territoriale probleemwolf is echter een meer voor de hand liggende optie dan translocatie naar een ander leefgebied (3.8). Translocatie is weinig effectief, het probleemgedrag zal zich blijven voordoen en bovendien zijn er de nodige voorbeelden bekend (Zweden, Italië) waar verplaatste wolven vanaf hun uitzetlocatie enorme afstanden aflegden, en soms zelfs terugkeerden naar hun oorspronkelijke territorium. In al deze gevallen zijn in principe de provincies beslissingsbevoegd, maar bij acute noodsituaties is het mogelijk dat een burgemeester in het belang van de openbare veiligheid snel moet optreden (3.5). Het is van belang om altijd de anonimiteit van de geautoriseerde persoon, die een dier mag afschieten, te waarborgen (3.9).

Het is van belang dat Nederland voor noodgevallen beschikt over een geschikt opvangcentrum voor gewonde of verweesde pups van wolven en/of gewonde volwassen wolven (3.7; 6.23; 6.24). Daarbij moet worden bedacht dat het plaatsen van een volwassen wilde wolf in quarantaine, bijvoorbeeld voor revalidatie, een voor het dier zeer traumatische optie is, die dan ook slechts onder strikte voorwaarden kan plaatsvinden (3.7).

Conform de situatie in het buitenland wordt aanbevolen om ook in Nederland hybridisatie van wolven met honden tegen te gaan en bij vaststelling van de aanwezigheid van een hybride deze te vangen en/of te doden (3.10). Ook hybride wolven zijn strikt beschermd: voor het vangen of doden ervan is een ontheffing nodig onder de Ff-wet. Het is van belang de mogelijkheid te verkennen om hybriden in gevangenschap op te vangen. De hierboven genoemde problemen bij echte wolven zijn bij hybriden minder relevant omdat ingrijpen de GvI in beginsel niet negatief zal beïnvloeden en het wegnemen van hybriden het ontstaan van probleemwolven kan voorkomen (hybriden zijn waarschijnlijk minder schuw).

Het gebiedenbeschermingspoot van Natura 2000 kan bijdragen aan het bereiken van een GvI voor de wolf wanneer adequaat wordt ingespeeld op de dynamiek in de verspreiding van de wolf in Noordwest Europa (3.13). Wanneer is vastgesteld dat de wolf in Nederland voorkomt in een Natura 2000-gebied, dan kunnen daartoe de instandhoudingsdoelstellingen van het gebied worden aangepast (3.13). Als wolven zich vestigen buiten bestaande Natura 2000-gebieden, moet bezien worden wat daarvan de consequenties zijn, bijvoorbeeld het op enig moment aanmelden van het gebied (3.14). Voor dit proces is het van belang te weten dat de wolven ook uit eigen beweging een gebied weer kunnen verlaten. Aanmelding heeft dus alleen zin bij vestiging, dat wil zeggen als wolven territoriaal gedrag vertonen. In Duitsland zijn voor de wolf tot op heden geen Natura 2000-gebieden aangewezen.

Bij de nationale bescherming van de wolf behoort ook de vertaling van de internationale bescherming in nationale wet- en regelgeving inclusief handhaving, zodat bijvoorbeeld hoge straffen zijn verbonden aan illegale vervolging van wolven (3.14).

Vanwege het belang van een centrale regie op alle handelingen die naar verwachting uit het bovenstaande zullen voortvloeien en een daaraan gekoppelde centrale dataregistratie, luidt de aanbeveling om deze onder te brengen binnen de constructie van een kenniscentrum met als werktitel 'wolvenbureau' (3.12).

2. Aanbevelingen taken en verantwoordelijkheden

Voor een goede uitvoering van de aanbevelingen in voorliggend wolvenplan zijn afspraken over de verdeling van taken en verantwoordelijkheden van belang.

Rijksoverheid

Het ministerie van Economische Zaken kan naar de stakeholders communiceren over haar nationale rol in het beleid voor wolven (4.1;5.11). Die bestaat uit het vertalen van verplichtingen voortvloeiend uit internationale verdragen in nationale wetgeving, de zesjaarlijkse verantwoording naar de Europese Commissie, de financiering van nationale monitoring en ecologisch onderzoek en het verlenen van daartoe benodigde ontheffingen in het kader van de Ff-wet en CITES. Het ministerie buigt zich, in samenwerking met de provincies en cf. de *Carnivore guidelines* met de buurlanden, over één of meer grensoverschrijdende wolvenplannen op populatieniveau en regelt haar vertegenwoordiging binnen de 'Group of Experts on the Conservation of Large Carnivores' die zich onder het Verdrag van Bern bezig houdt met wolven en andere grote roofdieren op Europese schaal (4.2). Deze vertegenwoordiging

---

maakt deel uit van het wolvenbureau. Aanbevolen wordt om met Duitsland afspraken te maken over het bereiken van instandhoudingsdoelstellingen. Een Engelstalige versie van het Nederlandse wolvenplan kan daarbij handig zijn (4.3).

Provincies, gemeenten en Faunafonds

De provincies communiceren naar stakeholders over hun specifieke rol in het beheer van de wolf (4.4). Daartoe behoort ook de definitie van en de omgang met een lastige wolf of een probleemwolf. De provincies zijn daarin beslissingsbevoegd. De burgemeester kan in beeld komen bij een wolf die voor een acuut veiligheidsprobleem zorgt.

Provincies zijn verantwoordelijk voor het faunabeleid. Omdat de wolf geen provinciegrenzen kent is het van belang dat aspecten als het beheer van prooidieren van de wolf en de omgang met een probleemwolf provinciegrensoverschrijdend worden geregeld en een verankering krijgen in het provinciale faunabeleid.

Aanbevolen wordt dat provincies, Faunafonds en wolvenbureau gezamenlijk de voorlichting verzorgen aan veehouders over de taxatie van schade, preventieve maatregelen en over tegemoetkomingen in geleden verliezen (4.5). Daartoe behoren ook de eisen waaraan een veehouder moet voldoen om voor een tegemoetkoming in aanmerking te komen, de omgang met vervolgschade en de categorieën dieren waarop een eventuele tegemoetkoming van toepassing is.

Provincies en Faunafonds verzorgen de financiering van het deel van de monitoring en het onderzoek dat betrekking heeft op preventie van en tegemoetkoming in schade. Het Faunafonds en het wolvenbureau coördineren de inzet van een vrijwilligersnetwerk ter ondersteuning van veehouders (7.8).

Wolvenbureau

Een aanbeveling van eminent belang luidt dat de Rijksoverheid en de provincies, gefaseerd, een 'wolvenbureau' instellen als een vorm van bundeling van deskundigheid (4.9;4.10). Dit bureau zorgt voor:

1. coördinatie van de monitoring en het onderzoek, daarbij ondersteund door een wetenschappelijke instelling c.q. instellingen,
2. centrale dataregistratie en
3. communicatie rond de wolf in Nederland.

Een volledig en continu bemand bureau is niet direct noodzakelijk en aanvankelijk ligt het voor de hand om aan te sluiten bij bestaande structuren. Omdat het ontbreken van een centrale regie een reëel risico inhoudt van versnippering van informatie en onduidelijkheid voor de burger, wordt aanbevolen dat de structuur van dit bureau van meet af aan duidelijk is. Het bureau kan vanaf de start worden gevoed door de verschillende organisaties (4.11), waardoor een onafhankelijk (neutraal) kenniscentrum ontstaat, bemenst door wolvendeskundigen, een vertegenwoordiger van het Faunafonds en deskundigen op het gebied van communicatie. Bij groei van de taken en werkzaamheden kan geleidelijk een permanent bemand bureau ontstaan, dat 24*7 bereikbaar is (o.a. voor aanrijdingen met wolven en andere schademeldingen) en bijvoorbeeld de constructie heeft van een onafhankelijke stichting.

Het wolvenbureau werkt vanaf de instelling aan naamsbekendheid, zodat de waarnemer (particulieren, meldkamer politie, dierenambulance, gemeenten, NGO's, wegbeheerder en weggebruiker, BOA's, Stichting Wildaanrijdingen Nederland) van 1) sporen van een wolf, 2) een levende wolf (inclusief een gewonde wolf), 3) een prooidier van een wolf en 4) een dode wolf, de weg weet en zijn waarneming meldt bij het wolvenbureau.

Het wolvenbureau werkt samen met het platform WolvenInNederland dat streeft naar een conflictarm samenleven van mens en wolf. Daarnaast met onderzoeksinstituten zowel op het gebied van de monitoring als het ecologisch onderzoek. De monitorings- en onderzoeksinspanning zullen groeien met het aantal wolven in Nederland. De volgende onderzoeksinstituten/samenwerkingsverbanden zijn actief betrokken: NEM, ZV, DWHC, Alterra, CVI, RIVM en Naturalis (4.8). Het wolvenbureau

---

onderhoudt nauwe contacten met organisaties en vergelijkbare instellingen in binnen- en buitenland. Het wolvenbureau brengt jaarlijks verslag uit over haar werkzaamheden in het afgelopen jaar (4.12). Het wolvenbureau werkt mee aan de zesjaarlijkse verslaglegging op EU-niveau en aan het Europees wolvenplan, op het moment waarop sprake is van vestiging van wolven in Nederland.

Andere overheden

Monitoring van op de mens overdraagbare ziekten valt onder het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (uitbesteed aan het RIVM). Voor de op landbouwhuisdieren overdraagbare ziekten valt dit onder het ministerie van Economische Zaken via de NVWA.

Uitvoerende diensten

- Incidenten- en Crisiscentrum (NVIC); aangifteplichtige ziekten; aansturing: ministerie van EZ. Taken: monitoring, surveillance, bestrijding, bronopsporing, beleidsondersteuning, signalering.
- Bureau Risicobeoordeling en Onderzoeksprogrammering (BuRO)
- Taken: gevraagde en ongevraagde kennis onderbouwde advisering van de ministers van VWS en EZ
- Central Veterinary Institute (CVI). Financiering, aansturing: ministerie van EZ. Taken: onderzoek aangifteplichtige ziekten bij dieren en onderzoek in opdracht van overheid en bedrijfsleven.

Aanbevolen wordt dat de relevante instituten van de ministeries van Economische Zaken (i.e.: NVIC; BuRo; CVI) en van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (i.e.: RIVM) met een zekere regelmaat controleren of de in het wolvenplan voorgestelde bemonstering voldoet uit het oogpunt van een optimale bescherming van de volksgezondheid (4.8).

Financiering

De aanwezigheid van wolven kan geld genereren, maar ook geld kosten. Economisch voordeel dan wel nadeel bij de aanwezigheid van wolven, kan effect hebben op de mate en snelheid van acceptatie. Goede, multidisciplinaire analyses van (economische en niet-economische) kosten en baten in relatie tot de aanwezigheid van grote carnivoren in multifunctionele landschappen zijn schaars. Er ligt hier een braak onderzoeksterrein dat kan helpen bij de objectivering van het debat rond de komst van de wolf (4.13; 4.14).

Met de uitvoering van het wolvenplan voor Nederland kan op termijn een substantieel bedrag gemoeid zijn. Veel hangt af van het aantal wolven dat naar Nederland komt. Drie partijen zijn in principe financieel betrokken bij de financiering van de implementatie van het wolvenplan voor Nederland: de Rijksoverheid, de provincies en het Faunafonds (4.9). Aanbevolen wordt dat deze partijen een overeenkomst sluiten over de verdeling van de te dragen kosten, waarbij ook andere dan de gebruikelijke financieringsbronnen benut worden voor de uitvoering van delen van het wolvenplan (4.6; 4.7; 4.15). Het LIFE-Natuur programma van de Europese Commissie ondersteunde al tal van studies betreffende het beheer van wolven, maar tot op heden werd geen onderzoek gefinancierd aan de populaties in het Midden Europees Laagland. Een Engelstalige uitvoering van het wolvenplan kan helpen bij het vinden van fondsen nodig voor implementatie ervan (4.3; 4.15).

3. Aanbevelingen informatie en communicatie

De behoefte aan informatie- en communicatie over de wolf zal naar verwachting toenemen met de mate waarin de wolf erin slaagt zich in Nederland te vestigen. De beschikking over een informatie-, communicatie- en educatieplan over de wolf is van belang. Dit speelt in op specifieke situaties (scenario's), zoals een wolf dicht bij bebouwing, veel of weinig bezoekers in een wolvegebied etc. (5.5; 5.12 t/m 5.16). De activiteiten op dit gebied zijn provincie- en landsgrensoverschrijdend (5.6). In de communicatie en informatievoorziening is naast identificatie van doelgroepen ook de doelgroep specifieke boodschap van belang (5.1;5.2). Dat geldt in het bijzonder voor de schapenhouders. De doelgroepspecifieke boodschap wordt geformuleerd in samenspraak met de doelgroep.

De verstrekte informatie is 'waardevrij', met onderkenning van de belangen van maatschappelijke groeperingen (5.7). Het met enige regelmaat vaststellen van de attitudes van mensen in gebieden waar de wolf zich wil vestigen kan helpen met de acceptatie van wolven en geeft inzicht in de educatie-, informatie- en communicatiebehoefte (5.3; 5.4; 5.10). Aanbevolen wordt dat tussen Rijk,

---

provincies, gemeenten, Faunafonds en wolvenbureau regie-afspraken worden gemaakt over de communicatie bij uiteenlopende, wolf-gerelateerde scenario's (5.8; 5.9; 5.15).

4. Aanbevelingen monitoring en onderzoek

Het is van belang dat de monitoring en het onderzoek in Nederland aansluiten bij de ons omringende landen, opdat op Europees niveau gegevensreeksen worden verkregen t.b.v. grensoverschrijdende wolvenplannen en Nederland optimaal profiteert van ervaringen in het buitenland (6.5; 6.9).

In een vroege fase (fase 1 en 2 uit Trouwborst *et al.*, 2013) is daartoe tenminste de passieve monitoring geregeld, uitgevoerd en begeleid door deskundigen verbonden aan het wolvenbureau (6.4; 6.15 t/m 6.19). De bemensing van dit ecologisch waarnemingsteam is al in een vroeg stadium geregeld (6.10). Onderzoek van bijvoorbeeld uitwerpselen of prooiresten kan licht werpen op de belangrijkste prooidieren voor wolven in Nederland. Naar verwachting behoren hiertoe ree, edelhert, wild zwijn, damhert, konijn en haas (met lokaal wellicht ook in het wild levende runderen, paarden, schapen, geiten, huisvarkens en moeflons). Bij het monitoren van de stand (trend van aantallen) en de verspreiding over het leefgebied van de hierboven genoemde prooidiersoorten, kan worden aangesloten bij de bestaande praktijk van de Faunabeheereenheden (6.6). Veelvuldige meldingen van waarnemingen van wolven uit één gebied zijn aanleiding tot nader onderzoek door het wolvenbureau (6.16; 6.21). Er wordt daarbij systematisch gezocht naar aanwijzingen voor de aanwezigheid van wolven (6.21). De diverse typen waarnemingen worden vastgelegd volgens op te stellen standaard protocollen. Het kan gaan om 1) de vondst van een dode wolf, 2) zichtwaarnemingen van een wolf, 3) de vondst van uitwerpselen, 4) het huilen van wolven, 5) het actief speuren naar wolven, 6) het gebruik van cameravallen, 7) het herkennen van een wolfspoor, 8) de vondst van een prooidier van een wolf en 9) de omgang met een levende wolf. Het wolvenbureau draagt de verantwoordelijkheid voor de centrale opslag en analyse van data van wolf-gerelateerde waarnemingen en maakt daarbij gebruik van de SCALP-criteria (6.11 t/m 6.44). Van belang is dat de gecontroleerde waarnemingen ook in het bestand van de Zoogdierverseniging belanden. Via het Netwerk Ecologische Monitoring kunnen deze waarnemingen de basis bieden voor de zesjaarlijkse rapportage aan Brussel. Het wolvenbureau verzorgt de berichtgeving rond de waarnemingen. Veiligheid en bescherming van de mens heeft bij de vondst van sporen van een wolf, uitwerpselen, een kadaver van een wolf, een prooidier van een wolf of bij een gewonde wolf de hoogste prioriteit (6.20). Wolven kunnen bacteriën, schimmels en virussen bij zich dragen, inclusief organismen die overdraagbaar zijn op mensen (zoönosen). Daarom moeten de nodige veiligheidsmaatregelen worden getroffen. Daarbij gaat het om:

- het dragen van handschoenen, een mondkapje en gepast schoeisel wanneer men met het dier, karkas, of onderdelen daarvan werkt;
- het wassen van blootgestelde huid en kleding na contact met het dier en het bedekken van eventuele verwondingen met geschikte pleisters om infectie te voorkomen.

In een latere fase (fase 3 en 4 in Trouwborst *et al.* 2013), dient het onderzoek te worden opgeschaald om extra informatie te verzamelen. Telemetrisch onderzoek is van belang voor het verzamelen van kennis over de wolf (territoriumgrootte, onderscheid roedels, dichtheid aan wolven, terreingebruik, dispersie, inzicht in het lot van afzonderlijke dieren) en kan helpen bij het vergroten van het maatschappelijk draagvlak (6.7). Het kan ook licht werpen op het definiëren van (inter)nationale corridors voor wolven en op de vraag in hoeverre mitigerende maatregelen ter voorkoming van sterfte van wolven in het verkeer genomen kunnen worden. Bij aanwezigheid van een wolf in Nederland is het om die reden gewenst om een GPS-zender onder handbereik te hebben, in het geval de mogelijkheid zich voordoet om een dier te zenderen (toevalskans). In dit kader is ook een studie vereist naar methoden waarmee wolven en hybriden kunnen worden gevangen (6.8; 6.22).

5. Aanbevelingen preventie en tegemoetkomingen

In welhaast de gehele EU bestaan er schaderegelingen van overheidswege, die hand in hand gaan met regelingen en activiteiten op het gebied van preventie. De les die daaruit kan worden geleerd is dat met de toename van het aantal wolven in Nederland ook de overlast zal toenemen.

Aanbevolen wordt om grondgebruikers en eigenaren van het vee in een wolvenleefgebied verantwoordelijk te maken voor het nemen van preventieve maatregelen tegen wolvenoverlast (7.4). Zij melden schade bij het Faunafonds (7.2) dat de meldingen volgens een op te stellen protocol

---

beoordeelt (7.9 t/m 7.11). Het is daarom wenselijk dat het Faunafonds, samen met het wolvenbureau, in een vroeg stadium duidelijkheid geeft over de eisen waaraan de grondgebruiker moet voldoen m.b.t. preventie van schade door wolven, om in een later stadium in aanmerking te kunnen komen voor tegemoetkomingen in geleden schade. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt in vestigingsfase van de wolf (7.13). Voorgesteld wordt om deze regeling ook te laten gelden voor honden en hobbydieren (niet bedrijfsmatig gehouden dieren) en de grondgebruiker daarbij het voordeel van de twijfel over de dader te geven. Dit vereist een aanpassing van de beleidsregels van het Faunafonds. In het algemeen geldt, in het geval van bedrijfsmatig gehouden dieren, dat voor een tegemoetkoming de voorwaarde dat de vereiste preventie maatregelen zijn genomen en de verblijfplaats van de dieren is geregistreerd via het UBN (Uniek Bedrijfs Nummer) of het BRS (Bedrijfsrelatienummer).

Vanaf de eerste schade of concrete dreiging van schade door wolven, bij vastgestelde vestiging, stimuleren het wolvenbureau en het Faunafonds de inzet van tijdelijke preventieve middelen om (nieuwe) schade zoveel mogelijk te voorkomen (7.3; 7.8). Preventieve maatregelen moeten haalbaar en betaalbaar zijn en rekening houden met type en omvang van de te omrasteren gebieden. Soms vraagt afrasteren om aanpassing van bestaande wet- en regelgeving. Aanbevolen wordt dat het Faunafonds het onderzoek naar de effectiviteit van preventieve middelen en het gebruik ervan ondersteunt met een financiële tegemoetkoming of uitleen van materiaal (7.5). Daarvoor is het onder andere nodig om te weten hoeveel schapen jaarlijks per provincie door honden en vossen worden gedood (7.1).

Het verdient aanbeveling om de wolf op te nemen in de lijst van diersoorten genoemd in artikel 4, eerste lid, onderdeel a en b van de Flora- en faunawet (7.12). Omdat op de wolf het zwaarste beschermingsregime van toepassing is, is het wenselijk dat, in uitzondering op het beleid, maar met gebruikmaking van de bevoegdheid van artikel 8, derde lid van de beleidsregels, voor de wolf in het eerste jaar na zijn komst in een bepaalde regio geen eigen risico wordt berekend (7.14). Daarna kan het eigen risico worden herzien.

Behalve een onderzoeksteam richt het wolvenbureau een schadeteam op, dat uitrukt ingeval van schademeldingen. In het team zijn opgenomen een deskundige van het wolvenbureau, een geautoriseerde dierenarts en een vertegenwoordiger van het Faunafonds dan wel een bevoegd taxateur. Omdat emoties rond schade door wolven hoog kunnen oplopen, vervullen de leden van dit team soms meer de functie van mediator dan bijvoorbeeld van taxateur (7.10).

Elk dood gevonden prooidier wordt door het schadeteam veiliggesteld. Zo mogelijk worden ook gewonde prooidieren ter beschikking gehouden voor onderzoek. Voor DNA-onderzoek aan de hand van beetsporen (slijm) is snelheid gewenst: binnen 24 uur moet een monster zijn genomen om nog een DNA-profiel vast te stellen (al of niet wolf en welke wolf). Provincies, wolvenbureau en Faunafonds werken dan ook gezamenlijk toe naar een systeem waarbij de vinder van een prooidier van een wolf de vondst binnen 24 uur meldt.

Alle dode prooidieren, wild of gehouden, dood of gewond, waarbij mogelijk de wolf als dader is betrokken, worden onderzocht volgens een op te stellen standaard protocol. Ook de omgeving wordt afgespeurd volgens een standaard protocol. Een dode wilde prooi blijft, in overleg met de lokale beheerder, in het veld achter. Een dode gehouden prooi wordt afgevoerd voor destructie. De vertegenwoordiger van het Faunafonds dan wel een daartoe aangewezen taxateur stelt bij de gehouden prooi de schade vast. Dit laatste houdt in dat dode dieren, kosten van de dierenarts, kosten van destructie en vervolgschade vergoed worden conform EU-regelingen, onder de voorwaarde dat de grondgebruiker aan zijn, door het Faunafonds geformuleerde verplichtingen tot preventie heeft voldaan (7.15).

Onderzoek aan gewonde prooidieren verloopt, eveneens via een standaard protocol, ter plaatse, door de deskundige van het wolvenbureau en de geautoriseerde dierenarts. Indien noodzakelijk en mogelijk worden gewonde prooidieren behandeld of geëuthanaseerd.

In alle gevallen worden de bevindingen door de deskundige teruggekoppeld met en geregistreerd door het wolvenbureau. Het wolvenbureau verzorgt de berichtgeving rond de vondst van het (de) prooidier(en). Om te voorkomen dat bedrijven ongewenst bezoek krijgen is het van belang om de anonimiteit van de grondgebruiker in kwestie te waarborgen (7.11).

De tegemoetkomingssystemen van geleden verliezen door wolven gaan hand in hand met voorlichting en hulp bij het nemen van preventieve maatregelen (7.3). Wat betreft dit laatste bestaat behoefte aan veldtesten van potentieel geschikte middelen. In dit kader kan ook vroegtijdig een expert uit het buitenland worden uitgenodigd om te bezien hoe relevant het werken met waakhonden (ezels, lama's) tegen predatie in Nederland van toepassing zou kunnen zijn (7.7). Voor de Nederlandse situatie wordt als permanente afweer tegen wolven aanbevolen vee 's nachts in te scharen achter:

1. (5 draads, linten) elektrisch raster > 90 cm en afstand tot de grond <20 cm of
2. 90 cm hoge flexinetten (omheiningen van netten die stroom voeren) V>2000-3000V/ 1J, afstand tot de grond <20 cm of
3. gaas >1,20 m op de bodem met een spandraad afgespannen.

Ophokken in goed afgesloten schuren is vanzelfsprekend ook een optie (7.6).

Als gevolg van decentralisatie van taken worden de provincies het bevoegd gezag op nationaal niveau voor natuurzaken en wordt het Faunafonds een uitvoerende partij vanuit de provincies. Dit vereist heldere afspraken met en tussen de provincies over preventie en tegemoetkomingen.

2.1 Fasering van aanbevolen taken en verantwoordelijkheden

Een groot aantal aanbevelingen is nu gepasseerd en de uitvoering ervan kan worden ophangen aan fasen in de komst van de wolf in Nederland. Trouwborst *et al.* (2013) onderscheiden er in dit opzicht vijf, waarbij we willen aansluiten:

fase 1: er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;

fase 2: er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;

fase 3: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;

fase 4: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;

fase 5: we bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

Het benoemen van de beoogde actoren is geen sinecure en de invulling is mede de resultante van het lopende decentralisatieproces en daarmee samenhangende wet- en regelgeving. Belangrijk doel bij de invulling is dat de tijd die nog rest tussen nu en de feitelijke vestiging van wolven in Nederland, optimaal wordt benut (Tabel 2.2).

Wolf met edelhertkalf.

Tabel 2.2

Aanbevelingen voor de verdeling van taken/verantwoordelijkheden en beoogde actoren (aanbeveling 4.7) per fase. Eerstgenoemde actor is de beoogde trekker. Per fase zijn aangegeven de uit te voeren aanbevelingen uit voorliggend wolvenplan (hoofdstuknummer.volgnnummer). Afkortingen: *prv.*: provincies; *ez*: ministerie van Economische Zaken; *ff*: Faunafonds; *gem*: gemeenten; *ggb*: grondgebruiker; *wb*: wolvenbureau; *st*: stakeholders; *tbo*: terreinbeherende organisaties; *win*: WolvenInNederland; *pol*: politie, openbaar ministerie; *ond*: onderzoekinstellingen; *nvwa*: Nieuwe Voedsel- en Warenautoriteit; *zv*: Zoogdiervereniging; *nem*: Netwerk Ecologische Monitoring.

Taken/verantwoordelijkheden	beoogde actoren	fase				
3. Wet- en regelgeving		1	2	3	4	5
bescherming soort	ez	3.1;3.12				
grensoverschrijdend wolvenplan	prv;ez;wb				3.2;3.3;3.16;3.17; 4.12	
referenties GvI	ez;prv	3.4				
structuur wolvenbureau	prv;ff	4.9;4.10;4.11;4.12;5.11				
wolvenbureau operationeel	prv;ff;win		4.9;4.10;4.11;4.12; 5.12;5.13;5.14;5.15; 7.2			
centrale dataregistratie	wb			4.9;4.10		
financiering wolvenbureau	prv;ez;ff			4.1;4.6;4.9;4.10;4.15		
begrenzing leefgebied (SCALP)	prv;wb			3.15		
bescherming leefgebied	prv;tbo;wb				3.14	
aanpassen instandhoudingsdoelen	prv;ez				3.13	
weren van wolven waar nodig	prv;wb					3.15
internationale verplichtingen	ez		3.14;4.1;6.37			
criteria en omgang met lastige en probleemwolf	prv;wb	3.5;3.7;3.8;3.9; 3.11;3.15;3.17;4.4				
criteria omgang met hybriden	prv;wb	3.10				
gewonde wolven/verweesde pups	prv	6.24;6.25;6.26				
verbod op voeren wolven	prv;gem;pol	3.6				
openbare veiligheid	prv;gem;pol	3.9				
zesjaarlijkse verantwoording EC	ez;wb					4.1;4.12
prooidieren in Faunabeheerplan	prv;wb	4.4				
Engelstalige versie wolvenplan	ez;wb	4.3				
CITES/Ff-wet ontheffing	ond;ez	6.34				
wolf in lijst art. 4 Ff-wet	prv;ff;ez	7.12				
5. Informatie en communicatie		1	2	3	4	5
in/aanstellen loket en actoren	prv;ff		4.9;4.10;5.6;5.7;7.2			
identificatie doelgroepen	prv;ff;wb;st	4.5;5.1;5.2				
doelgroepspecifieke boodschap	prv;ff;wb;st	4.5;5.1;5.3;5.8				
communicatiemiddelen	prv;ff;wb		4.5			
uitvoeren communicatie	prv;ff;wb;st		4.5;4.10;5.3;5.7;5.8			

Taken/verantwoordelijkheden	beoogde actoren	fase				
regieafspraken communicatie	prv;ff;gem;wb;st	5.3;5.7;5.8;5.9;5.11; 5.14;5.15				
informatie- en communicatieplan	prv;wb;st	5.3;5.5;5.8				
educatieprogramma	prv;wb;st	5.3;5.10				
attitudemeting stakeholders	prv;ond;wb;st		5.3;5.4			5.4
informatieuitwisseling nationaal	prv;wb;ff;win;st				5.3	
informatieuitwisseling internationaal	prv;wb;ff;win		5.3			
evaluatie I&C	prv;ff;wb;win;st					5.3;5.16
6. Monitoring en onderzoek		1	2	3	4	5
LCIE en group of experts BC	ez;wb	4.2				
passieve monitoring	wb;ond;prv;ff	6.4;6.5;6.9;6.20				
actieve monitoring en onderzoek	wb;ond;prv;ff			6.2;6.5;6.6;6.7;6.8; 6.9;6.20;6.23		
wolf-gerelateerde meldingen	wb;win;zv;nem	6.10;6.11;6.12; 6.14;6.15;6.16;6.17; 6.18;6.19;6.20;6.21; 6.22;6.23;6.35-6.44				
financieren en faciliteren onderzoek	prv;ff;ez	4.1;4.4;4.6;6.13				
coördinatie monitoring en onderzoek	wb	4.10				
leefgebied wolf	prv;ff;wb;ond;ez		6.1;6.3			
wolf en economie	prv;ond		4.13;4.14			
volksgezondheid	rivm	4.8				
diergezondheid	nvwa	4.8				
7. Preventie en tegemoetkoming		1	2	3	4	5
preventie van wolvenschade	ggb					
schapenpredatie hond en vos	prv;ff;wb;ond	7.1				
onderzoek preventie en tegemoetkoming	prv;ff;wb;ond		4.5;6.32;6.33;7.5;7.6 7.7;7.8;7.15			
eisen aan grondgebruikers	prv;ff		4.5;7.3;7.4;7.6;7.13			
financiering preventieve middelen	prv;ff	4.5;7.8				
geen eigen risico grondgebruiker	prv;ff		7.14			
regeling honden en hobbydieren	prv;ff		7.13			
preventie- en schadeteam	prv;ff;wb	7.2;7.8;7.9-7.11				
coördinatie omgang prooi	prv;ff;wb	6.27;6.28;6.29;6.30;6.31				
berichtgeving schade door wolf	ff;wb	7.2				

---

3 Wet- en regelgeving

Inleiding

De wolf is aangewezen als beschermde soort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Nederland heeft ingevolge die internationale verplichtingen de verantwoordelijkheid op zich genomen om de wolf te beschermen, wanneer deze op eigen kracht Nederland bereikt en zijn staat van instandhouding te bevorderen. Relevante aspecten daarbij zijn de bescherming van zijn leefgebied en de omgang met 'probleemwolven' (waaronder de vraag in hoeverre wolven geweerd kunnen worden uit gebieden waar zijn aanwezigheid leidt tot disproportionele overlast). De implementatie van een wolvenplan is gediend met op nationaal niveau toegesneden wet- en regelgeving. Zo zijn in Duitsland de internationale en Europese wetgeving doorgevoerd in het Bundesnaturschutzgesetz (streng beschermde soort conform §§ 10 en 44) en het Tierschutzgesetz (§ 1). Op deelstaatniveau is de wolf beschermd in het Naturschutzgesetz. De wolf is op nationaal- en op deelstaatniveau niet opgenomen in de Jagdgesetz. Sachsen vormt daarop een uitzondering: daar is de wolf opgenomen in de Jagdgesetz. In Nederland wordt de bescherming van de wolf geregeld in de Flora- en faunawet. Ingevolge de bepalingen van die wet is het strafbaar om zonder ontheffing een wolf te doden, vangen, verstoren, etc. Belangrijk aandachtspunt is duidelijkheid over de bevoegdheidsverdeling tussen Rijk, provincies, gemeenten en Faunafonds voor de bescherming, het beheer en de bestrijding van schade, inclusief het legaal doden van een (probleem)wolf, wanneer dit aan de orde is. De ervaring in het buitenland leert dat wetgeving gericht op bescherming van individuen meer dan op de soort, kan leiden tot afbrokkeling van draagvlak.

Nederland implementeert de verplichtingen van de Habitatrichtlijn via de wettelijke kaders van de Flora- en faunawet (soortenbescherming) en de Natuurbeschermingswet 1998 (gebiedsbescherming). De Flora- en faunawet beschermt planten- en diersoorten die zijn aangewezen als beschermde inheemse of uitheemse soort. De wolf is momenteel aangewezen als beschermde uitheemse diersoort als gevolg van zijn status op de bijlagen van de EU-CITES-basisverordening (verordening EU nr. 338/97). Wanneer de soort van gebieden in Nederland gebruik gaat maken voor foerage of vestiging - zal deze kunnen worden aangemerkt als beschermde inheemse diersoort in de zin van artikel 4 van de Flora- en faunawet.

3.1 Soortbeschermingsrecht

De verplichtingen van de Habitatrichtlijn worden gewoonlijk onderscheiden in de soortenbescherming en de gebiedsbescherming. De soortenbescherming houdt in dat een lidstaat een stelsel van strikte bescherming biedt aan de beschermde soorten binnen hun natuurlijke verspreidingsgebied. De Flora- en faunawet wijst alle van nature in Nederland voorkomende zoogdieren aan als beschermde inheemse diersoort en verbiedt vervolgens o.a. het doden, vangen en verjagen van tot die beschermde soorten behorende dieren. Het stelsel kan ook vergen dat een lidstaat actief maatregelen neemt om de duurzame instandhouding van de soort te bevorderen. De gebiedsbescherming houdt in dat lidstaten in het kader van Natura 2000 instandhoudingsdoelstellingen voor de wolf vaststellen en gebieden aanwijzen. Op basis van de Natuurbeschermingswet 1998 worden Natura 2000-gebieden aangewezen. Binnen en rond een aangewezen gebied geldt een verbod op het verrichten van activiteiten zonder geldige vergunning, ingeval deze activiteiten negatieve gevolgen kunnen hebben voor natuurlijke habitats en habitats van soorten, waarvoor het Natura 2000-gebied is aangewezen. Voor het beheer van aangewezen gebieden en de instandhouding van de daarin aanwezige natuurwaarden stelt het bevoegd gezag een beheerplan op.

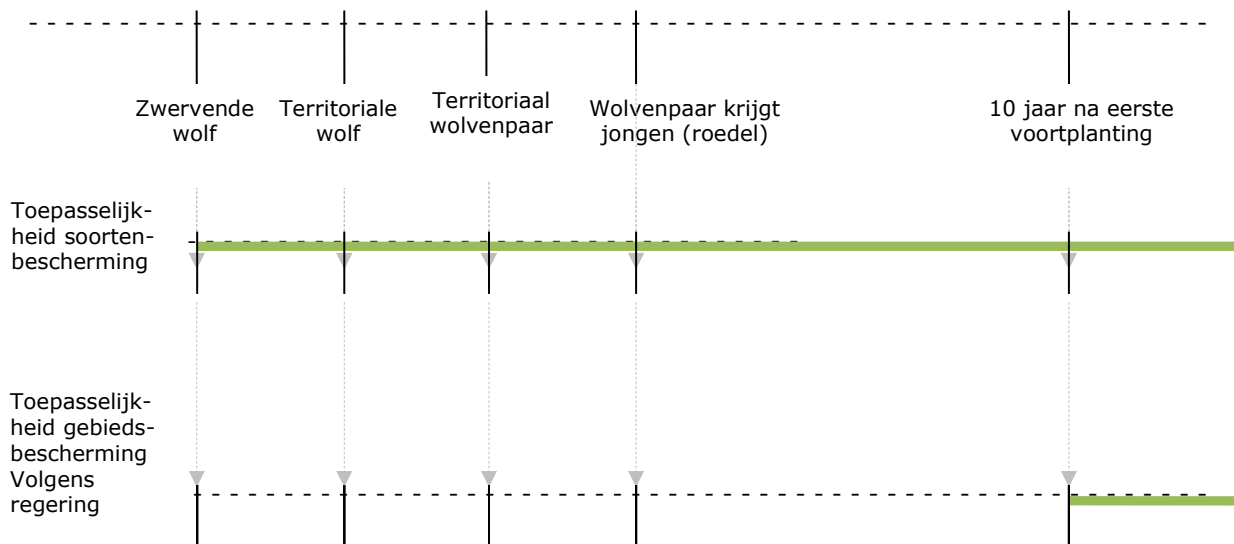
Status wolf

Zwervende wolven die ons land bereiken komen uit of via buurland Duitsland of België. Een wolf die in Nederland opduikt valt onder hetzelfde internationaal beschermingsregime als in Duitsland en België: het is een beschermde inheemse diersoort onder de Flora- en faunawet (art. 4), conform het Verdrag

van Bern (Bijlage II), de Europese Habitatrichtlijn (Bijlage II, 'prioritaire soort waar het gaat om bescherming van leefgebied' en Bijlage IV, 'strikte te beschermen soorten'), en CITES (Bijlage II) en bijbehorende EU-regels (EG verordening 338/97; Bijlage A; Figuur 3.1). Het verdrag van Bern is richtinggevend bij de uitlegging en toepassing van de Habitatrichtlijn en de Flora- en faunawet (Trouwborst *et al.*, 2013). Belangrijke aanvullende, maar op zichzelf niet juridisch bindende documenten in dit verband zijn:

- Het *Action Plan for Wolves*. Dit plan werd in 2000 onder auspiciën van het Verdrag van Bern opgesteld en behelst belangrijke richtsnoeren voor de interpretatie en toepassing van het Europese en Nederlandse recht en beleid voor de wolf (Boitani, 2000).
- De *Guidelines on population level management plans for large carnivores* (kortweg: *Carnivore guidelines*). Deze richtlijnen werden in opdracht van de Europese Commissie opgesteld door het Large Carnivore Initiative for Europe (LCIE) en bevatten specifieke aanwijzingen voor de toepassing van de Habitatrichtlijn op de wolf en andere grote roofdiersoorten (Linnel *et al.*, 2008).

De wolf is van rechtswege een 'beschermde inheemse diersoort' onder de Flora- en faunawet. Het plaatsen van de wolf op de 'Bekendmakingslijst beschermde inheemse diersoorten' is voor het verkrijgen van deze status niet nodig, maar is wel aan te bevelen om elke eventuele verwarring over de beschermde status van de wolf weg te nemen. Immers, uit een enquête onder Nederlanders blijkt dat ca. 10-15% van de Nederlanders één wolf al teveel vindt, 6% is voor afschot van wolven zodra ze in Nederland komen en 7-9% vindt dat wolven mogen worden afgeschoten als ze 'zwijnen of herten' doden (Intomart, 2012).

Figuur 3.1 Toepasselijkheid soorten- en gebiedenbeschermingsrecht voor de wolf volgens regering (Uit Bastmeijer *et al.*, 2013; © Iris Bastmeijer).

Aanbeveling 3.1

Om de rechtszekerheid te vergroten verdient het aanbeveling dat het ministerie van Economische Zaken de wolf toevoegt aan de Bekendmakingslijst onder de Flora- en faunawet. Ook voorlichting over de beschermde status en de daarmee samenhangende verboden is van belang.

De bescherming van een immigrerende wolf (een beschermde inheemse diersoort) wordt geregeld in de artikelen 9 t/m 11 van de Flora- en faunawet. Deze artikelen houden verbodsbepalingen in op het doden, verwonden, vangen, bemachtigen of met het oog daarop opsporen van wolven. Daarnaast op het opzettelijk verontrusten van wolven en op het beschadigen, vernielen, uithalen, wegnemen of verstoren van hun nesten, holen of andere voortplantings- of vaste rust- of verblijfplaatsen.

De Flora- en faunawet maakt het mogelijk om ontheffing van de verboden te verlenen. Wanneer het gaat om het voorkomen of bestrijden van schadeveroorzakende in het wild levende dieren, zijn gedeputeerde staten van de provincie primair bevoegd om te beslissen op de ontheffingsaanvraag. De

wet verbindt aan de beoordeling van aanvragen de voorwaarden, bedoeld in artikel 16 van de Habitatrictlijn (te weten geen alternatieven, geen afbreuk aan gunstige staat van instandhouding, gerechtvaardigd van te voren bij of krachtens wet genoemd belang). In alle andere gevallen is het Rijk bevoegd om op een ontheffingsaanvraag te beslissen (ruimtelijke ingrepen, onderzoek en bezit en handel). In het bestuursakkoord natuur hebben provincies en Rijk afgesproken dat de provincies de verantwoordelijkheid voor het natuurbeheer op zich nemen. Dat houdt in dat gedeputeerde staten in eerste instantie beslissen over het nemen van aanvullende maatregelen ter instandhouding van een soort. Zij hebben daarbij de discretionaire beoordelingsruimte die lidstaten wordt toebedeeld in de Habitatrictlijn.

De toepassing van dit wettelijk kader, wanneer de wolf in Nederland voorkomt, zal de overheid voor een aantal vraagstukken plaatsen, waarover Rijk en provincies zich bij voorbaat zouden moeten buigen om de bescherming van de wolf in Nederland op adequate wijze te kunnen garanderen.

Afwijkingen van de verbodsbepalingen, zogenaamde derogaties, kunnen onder *cumulatieve voorwaarden* door de overheid worden toegestaan. Twee van de drie cumulatieve voorwaarden waaraan in een dergelijk geval moet worden voldaan houden in dat:

- (a) bevredigende alternatieven voor de beoogde handeling ontbreken en
- (b) de uitzondering het bereiken van een 'gunstige staat van instandhouding' (GvI; kader FCS, FRP en FRR) van de wolf niet in de weg mag staan aan.

De derde voorwaarde is dat sprake is van een maatschappelijk belang, bijvoorbeeld:

- (c1) de bescherming van de wilde flora en fauna en de instandhouding van de natuurlijke habitats;
- (c2) het voorkómen van ernstige schade aan gewassen, veehouderijen, bossen [...] en andere vormen van eigendom;
- (c3) de volksgezondheid en de openbare veiligheid of een andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale of economische aard [...];
- (c4) onderzoek en onderwijs, repopulatie en herintroductie [...];
- (c5) het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk maken om op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, door de bevoegde nationale instanties vastgesteld aantal van bepaalde specimen van de in Bijlage IV genoemde soorten te vangen [...].

De inschatting van Trouwborst *et al.* (2013) luidt, dat onder Nederlandse omstandigheden belang c5 waarschijnlijk niet voldoende zwaar zal wegen. Belang c2 en c3 achten zij voor de Nederlandse situatie meer relevant. Belang c1 kan zwaar wegen wanneer bijvoorbeeld hybriden of rabide wolven moeten worden verwijderd in het belang van de populatie wolven zelf. Belang c4 tenslotte is relevant vanwege de verplichting tot wetenschappelijk onderzoek.

FCS, FRP en FRR

Uit Kaczynski *et al.* (2009) en Linnell *et al.* (2008) leiden we af dat een populatie wolven zich in een GvI (Favourable Conservation Status, FCS) bevindt als is voldaan aan onderstaande criteria (1 t/m 8):

1. de populatie is stabiel of neemt toe;
2. de omvang van het leefgebied van de populatie is stabiel of neemt toe;
3. de kwaliteit van dit leefgebied is duurzaam verzekerd;
4. de omvang van de gunstige referentiepopulatie is bereikt (Favorable Reference Population, FRP) onder verwijzing naar de Rode lijst criteria D of E van de IUCN;
5. de populatie is even groot of groter als/dan bij het van kracht worden van de Habitatrictlijn;
6. het geschikte referentiegebied (Favorable Reference Range, FRR) is bezet;
7. een uitwisseling wordt bevorderd van individuen binnen de populatie c.q. tussen populaties (tenminste één genetisch-efficiënte migrant per generatie) en
8. een efficiënte en robuuste monitoring is gegarandeerd.

Onder de Favourable Reference Population in een bepaalde biogeografische regio wordt verstaan de minimum populatie nodig om het duurzaam voortbestaan van de soort te waarborgen. Onder de Favourable Reference Range wordt verstaan het verspreidingsgebied waarbinnen alle significante variaties van habitats en soorten aanwezig zijn voor een bepaalde geografische regio en dat voldoende groot is om het duurzaam voortbestaan van de soort te waarborgen. Voor zowel FRP als FRR geldt dat ze tenminste de omvang hebben die gold ten tijde van het in werking treden van de Habitatrictlijn.

In Finland wordt voor de GvI uitgegaan van een minimum viable population van 20 roedels (Ministry of Agriculture and Forestry, 2005). Om de genetische variatie te waarborgen in verband met de lange termijn overleving van de populatie wordt gestreefd naar immigratie van 1 tot 2 wolven per jaar, waarbij de internationale populatie (grensoverschrijdend met Rusland) niet beneden de 150-200 wolven dient te komen. Uit dit voorbeeld wordt duidelijk dat een GvI op populatieniveau alleen voor Nederland (niveau: nationaal, lidstaat, onderdeel leefgebied, deelpopulatie) mogelijk niet kan worden bereikt. Een eventueel in Nederland ('sink') levende deelpopulatie kan niet los worden beschouwd van de grotere Pools-Duitse bronpopulatie of andere bronpopulaties, zoals de Westelijke Alpenpopulatie ('source'). Vanuit ecologisch perspectief ligt het daarom het meest voor de hand dat de GvI wordt belicht in het geografische en ecologische perspectief van de grensoverschrijdende populatie (niveau: internationaal, lidstaat-overstijgend, gehele leefgebied; Groot Bruinderink *et al.* 2012; Trouwborst *et al.*, 2013). Vanuit juridisch perspectief is echter niet geheel helder of dit de juiste uitleg van de Habitatrictlijn is. Ondanks een gestage toename zijn ook de meest relevante grensoverschrijdende populaties nog zeer kwetsbaar en dragen het predicaat 'Endangered' (Kaczensky *et al.*, 2013).

Het aantal wolven in Nederland is naar verwachting altijd lager dan de drempelwaarde voor een levensvatbare populatie. Het definiëren en veilig stellen van evidente, belangrijke verbindingen met de 'bronpopulaties', inclusief de gewenste optimale bescherming van die bronpopulaties, dient onderdeel te zijn van één of meer grensoverschrijdende, regionale wolvenplannen ('population level management plans').

Aanbeveling 3.2

Het verdient aanbeveling verbindingen voor wolven met het buitenlands brongebied te definiëren en veilig te stellen. In combinatie met de bescherming van de bronpopulaties vormt dit onderdeel van het opstellen van grensoverschrijdende 'population level management plans'.

De centrale boodschap van de *Carnivore guidelines* luidt dat samenwerking tussen lidstaten op populatieniveau de aangewezen weg is (Linnell *et al.*, 2008). Het opstellen van dergelijke grensoverschrijdende beheerplannen, in overeenstemming met de *Carnivore guidelines*, wordt sterk aanbevolen door zowel de Europese Commissie als het Permanent Comité van het Verdrag van Bern.

Aanbeveling 3.3

Het verdient aanbeveling dat de provincies, in samenwerking met het ministerie van Economische Zaken, initiatieven nemen op het gebied van grensoverschrijdende samenwerking op populatieniveau ('population level management plans').

In juridische zin is het, in afwezigheid van ondubbelzinnige Europese jurisprudentie hieromtrent, niet helder aan welk(e) van de hierboven aangegeven schaalniveau(s) de richtlijnverplichtingen van lidstaten afgemeten moeten worden (Trouwborst *et al.*, 2013; ook de opvattingen van de auteurs lopen hier uiteen).

Aanbeveling 3.4

Het verdient aanbeveling dat het ministerie van Economische zaken en de provincies, in nauw overleg met de buurlanden Duitsland en België, afspraken maken over de geografische en ecologische schaalniveaus waaraan de richtlijnverplichtingen worden afgemeten.

3.1.1 Probleemwolven en hybriden

In de meeste Europese landen waar wolven in substantiële aantallen voorkomen (> 100) vindt in de regel een door de overheid gereguleerde vorm van jaarlijks afschot plaats, meestal gebaseerd op een wolvenbeschermingsplan en buiten Natura 2000-gebieden. Nut, noodzaak en gevolg zijn daarbij lang niet altijd duidelijk en de GvI wordt daarbij niet altijd in het oog gehouden (Groot Bruinderink *et al.*, 2012). Als reden voor afschot wordt opgegeven:

- recente kolonisatie van een gebied door wolven en gevoeligheid voor predatie van landbouwhuisdieren,
- de preventieve maatregelen die moeten worden getroffen vormen een serieuze beperking voor de uitvoering van het veehouderij systeem,

- de kosten van preventie en tegemoetkomingen zijn disproportioneel ten opzichte van de bescherming van de wolf,
- ernstige herhaalde schade en
- de gebruikte preventieve maatregelen werken niet.

In sommige Europese landen, of delen ervan, geldt een uitzondering op de strikte bescherming van de wolf, en geldt de wolf als bejaagbare soort. Een afschotbeleid is dan juridisch gezien weinig problematisch, zolang een GvI maar gewaarborgd is. In landen waar nog geen GvI is bereikt (waaronder Nederland), is afschot - als uitzondering op het strikte beschermingsregime - problematisch. Uitzonderingen op de bescherming van de wolf (derogatie) kunnen namelijk alleen worden toegestaan met inachtneming van de betreffende regels onder het Verdrag van Bern en (in EU-lidstaten) de Habitatrichtlijn, waarbij in elk voorkomend geval op basis van maatwerk aan drie cumulatieve criteria voldaan moet worden: (1) er moet sprake zijn van een in het Verdrag van Bern c.q. Habitatrichtlijn genoemd doel (bijvoorbeeld onderzoek, openbare veiligheid of het voorkomen van ernstige schade aan vee); (2) bevredigende alternatieven voor het beoogde ingrijpen ontbreken; en (3) het ingrijpen staat niet in de weg aan het bereiken van een GvI. Vooral deze laatste twee eisen maken afschot van een gezonde wolf al snel problematisch. Het Permanent Comité van het Verdrag van Bern en (in EU-lidstaten zoals Nederland) de Europese Commissie houden een vinger aan de pols voor de naleving van deze regels (de Commissie kan een zgn. 'inbreukprocedure' starten tegen een in overtreding zijnde lidstaat, dat kan leiden tot een veroordeling door het Hof van Justitie van de EU). Het is in het verleden al regelmatig voorgekomen dat staten in dit verband op de vingers getikt zijn voor afschot van wolven of andere grote roofdieren dat niet in overeenstemming met de internationale regels was (Finland, Noorwegen, Slowakije, Zweden, Zwitserland).

Protocol probleemwolf

Een probleemwolf is een wolf die zich specialiseert op vee of zich opvallend gedraagt tegenover de mens (afleggen schuwheid, agressie). (Tabel 2.1). In Duitsland heeft zich tot op heden geen geval van een probleemwolf voorgedaan (Linnartz *et al.*, 2013). In Frankrijk wordt in relatie tot het fenomeen probleemwolf jaarlijks 10% van de populatie wolven afgeschoten. Dit structureel karakter geeft al aan, wat elders door onderzoek werd aangetoond, dat het doodschieten van een probleemwolf niet altijd leidt tot het verdwijnen van het probleem (Linnartz *et al.* 2013). Probleem daarbij is de ondeskundigheid van jagers/boeren om wolven te bejagen (Het Laatste Nieuws.be, 27-8-2013, bron: The local France). In Zwitserland mag onder nationale wetgeving worden geschoten op elke wolf waarvan aangenomen mag worden dat deze minstens 35 schapen in een periode van vier maanden heeft gedood of 25 schapen in een periode van een maand (nadere uitwerking per kanton van het Konzept Wolf, BAFU, 2008). Sinds 2000 zijn op deze manier acht wolven legaal geschoten (www.kora.ch).

Aanbeveling 3.5

Het verdient aanbeveling om in een vroeg stadium eensgezindheid te bereiken tussen de provincies, het ministerie van Economische Zaken, gemeenten, het Faunafonds en wolvendeskundigen over de criteria waaraan een wolf moet voldoen om hem tot een probleemwolf te bestempelen. Voorgesteld wordt om ook voor de Nederlandse situatie aan te sluiten bij de (Duitse) criteria en de in Tabel 2.1 voorgestelde procedure te volgen.

Aanbeveling 3.6

Het vooraf regelen van een totaal verbod op het voeren van wolven ter voorkoming van habituatie kan de kans op een probleemwolf verkleinen. Hierbij hoort goede voorlichting en handhaving. Vanwege het potentieel grote leefgebied van wolven is een Algemene Plaatselijke Verordening APV hiertoe minder geschikt dan bijvoorbeeld een provinciale of landelijke regeling.

Probleemwolven worden gemeld bij het wolvenbureau, wolvenexperts beoordelen de situatie. Probleemwolven worden ontmoedigd, gevangen, gezenderd en/of verjaagd, afhankelijk van de situatie. Daarnaast is doden in beginsel een legitiem middel als er sprake is van rabiës of van een hybride exemplaar. In een situatie waarin sprake is van acuut levensgevaar voor mensen zal hiertoe ook moeten kunnen worden overgegaan, ondanks de hiervoor besproken spanning met het juridisch kader. In andere situaties druist het doden van een wolf in tegen de verplichtingen van Nederland

---

onder het Verdrag van Bern en de Habitatrichtlijn, vooral gezien de huidige ongunstige staat van instandhouding van de wolf, zowel binnen Nederland als op grensoverschrijdend populatieniveau. Maatregelen mogen alleen door geautoriseerde personen worden getroffen. De overheid wordt vooraf geïnformeerd en het hele proces wordt uitvoerig gedocumenteerd i.v.m. de meldingsplicht aan de EU. Bij een probleemwolf zijn meerdere partijen betrokken. Bijvoorbeeld een burgemeester vanuit zijn verantwoordelijkheid voor de openbare veiligheid, of de voorzitter van de veiligheidsregio. Deze functionaris heeft daarmee in dit gebied ook een verantwoordelijkheid voor de crisiscommunicatie. Bij betrokkenheid van meerdere partijen is nauwe afstemming met de overige betrokken partijen en de eindverantwoordelijke voor crisiscommunicatie van het ministerie van Economische Zaken van essentieel belang.

Aanbeveling 3.7

Het antwoord op de vraag of een wolf kan worden beschouwd als een probleemwolf wordt bepaald door de provincie(s). Hetzelfde geldt voor de vervolgvraag: òf, hoe en door wie hij wordt verwijderd en waar naar toe. Dit geldt ook voor hybride nakomelingen van hond en wolf. Het inwinnen van advies van specialisten en eenvormige afspraken tussen de provincies zijn hierbij van belang.

Aanbeveling 3.8

Het doden van een territoriale probleemwolf kan in bepaalde situaties een meer voor de hand liggende optie zijn dan translocatie naar een ander leefgebied of het plaatsen in quarantaine. Deze optie is vanuit juridisch perspectief echter zeer problematisch. Als er beleidsmatig grote behoefte aan deze optie bestaat, wordt voorafgaand overleg tussen rijk, provincies, gemeenten en de Europese Commissie aanbevolen.

Gedeputeerde staten zijn verantwoordelijk voor het verlenen van een ontheffing (artikel 68 van de Flora- en faunawet) of het aanwijzen van geautoriseerde personen (artikel 67 van de Flora- en faunawet). In de praktijk kan zich een acuut geval van een probleemwolf voordoen waarbij snelheid van optreden van belang is, bijvoorbeeld voor het risico voor de openbare veiligheid. Dan kan een burgemeester aan zet zijn, echter altijd geflankeerd door experts van het wolvenbureau, met een aanwijzing op basis van de Flora- en faunawet: de zogenaamde geautoriseerde personen. De anonimiteit van de geautoriseerde persoon die een dier mag afschieten moet zijn gewaarborgd.

Aanbeveling 3.9

Het wolvenbureau kan worden ingeschakeld door de burgemeester, bijvoorbeeld bij een probleemwolf die een acuut gevaar voor mensen vormt en waarbij snel optreden gewenst is. De verantwoordelijke burgemeester zet een crisisteam op en wordt door het wolvenbureau voorzien van inhoudelijke en procesmatige adviezen. De burgemeester zit dit team dan voor. Het wolvenbureau blijft expert en autoriteit op kennis. De anonimiteit van de geautoriseerde persoon die een dier mag afschieten moet zijn gewaarborgd.

Hybriden

De Flora- en faunawet stelt vast dat onder het begrip 'soort' zoals gehanteerd in de wet, 'kruisingen' mede begrepen worden. Hybriden van wolf en hond vallen dus in beginsel binnen de reikwijdte van het begrip 'beschermde inheemse diersoort', en daarmee ook onder boven vermelde verbodsbepalingen. Dit is conform de *Carnivore guidelines* (Linnel *et al.*, 2008). De *Carnivore guidelines* vermelden dat hybridisatie vooral kan spelen aan de rand van het verspreidingsgebied waar populaties klein en kwetsbaar zijn (Linnel *et al.*, 2008). Nederland kan hier dus mee te maken krijgen. Hybriden hebben een verhoogde kans op probleemgedrag. Probleem kan zijn het 'op afstand' herkennen van een hybride, maar DNA-onderzoek kan uitsluitsel geven. Voor het verwijderen van een hybride exemplaar is een derogatie nodig.

Aanbeveling 3.10

Conform de situatie in het buitenland wordt ook in Nederland hybridisatie van wolven tegen gegaan. Als de aanwezigheid van een hybride in Nederland wordt vastgesteld, wordt aanbevolen deze weg te vangen of te doden (zie als voorbeeld de Italiaanse aanpak (<http://www.ibriwolf.it/en>)).

Voor de rapportage aan de EU voor afwijking van de HR (doden probleemwolf, doden hybride) wordt het volgende geregistreerd:

- a. soort en om welke reden de afwijking is toegestaan, met inbegrip van de aard van het risico, met in voorkomend geval een opgave van de alternatieve oplossingen die niet zijn gekozen en van de gebruikte wetenschappelijke gegevens;
- b. welke middelen, inrichtingen of methoden mogen worden gebruikt voor het vangen of doden en om welke redenen;
- c. waar en wanneer worden dergelijke afwijkingen toegestaan;
- d. welke autoriteit heeft de bevoegdheid om te verklaren en te controleren dat aan de desbetreffende voorwaarden is voldaan en om te beslissen welke middelen, inrichtingen of methoden mogen worden gebruikt, door welke diensten en binnen welke grenzen, en wie met de uitvoering belast zijn;
- e. welke controlemaatregelen zijn genomen en welke resultaten zijn verkregen.

Uitgaande van de *nationale staat van instandhouding* zullen derogaties voor afschot of wegvangen van wilde wolven in de afzienbare toekomst in beginsel niet verleend kunnen worden, tenzij het gaat om een rabide of hybride wolf (Trouwborst *et al.*, 2013). Uitgaande van de *internationale staat van instandhouding* uit de *Carnivore guidelines* (Linnel *et al.*, 2008), kan afschot of permanente gevangenschap onder twee voorwaarden als beleidsoptie gelden:

- 1) het opstellen en uitvoeren van internationale 'population level management plans' voor de twee relevante populaties, samen met de landen waarmee deze populaties gedeeld worden;
- 2) aantonen dat een voorgenomen derogatie - in combinatie met de derogaties in de andere betrokken staten - geen afbreuk zal doen aan het bereiken van een GvI voor de betreffende populatie.

Aanbeveling 3.11

Vanwege het belang voor de praktijk van een keuze voor de nationale of internationale benadering, en om de kans op juridische problemen in de toekomst te verkleinen, verdient het aanbeveling dat de provincies zich buigen over de vraag wat het juiste referentieniveau is voor Nederland bij derogaties voor afschot of wegvangen van een wolf, alvorens een definitieve keuze te maken. Het ligt voor de hand om hierin samen op te trekken met tenminste België en Duitsland.

Middelen voor vangst of doden

Vangen of doden van een wolf vormt een derogatie waarbij onder het verdrag van Bern en de Habitatrictlijn alle *niet selectieve middelen* zijn verboden, bijvoorbeeld vallen en giftig of verdovend lokaas. Voor eventuele uitzonderingen op deze regel gelden de drie hierboven beschreven, cumulatieve voorwaarden. Pootklemmen mogen in geen geval worden gebruikt, ook niet voor wetenschappelijke doeleinden (Europese Commissie, Verordening 3254/91).

Faunabeheerplannen

Omdat een Faunabeheereenheid

- op geografisch kleine schaal opereert (meestal binnen de grenzen van een provincie)
  - geen wolven beheert maar wel een aantal prooidiersoorten
- kan worden volstaan met het opnemen van een hoofdstuk 'wolf' in de Faunabeheerplannen, waarin wordt ingegaan op de mogelijke invloed van de wolf op de prooidieren (aantallen, terreingebruik) en de reactie van het faunabeheer hierop. Dit geldt ook voor de vorm van faunabeheer waarbij geschoten dieren in het veld worden achtergelaten.

Aanbeveling 3.12

De wolf is een prioritaire soort (Europees beleid), waarvoor bepaalde regels gelden over monitoring, waarborgen van instandhouding en van voldoende prooidieren. Het verdient aanbeveling deze materie niet alleen onder te brengen bij een Faunabeheereenheid en in een Faunabeheerplan, maar te waarborgen binnen de constructie van een wolvenbureau.

3.2 Gebiedenbeschermingsrecht

Of en hoe de wolf Nederland zal gaan koloniseren en of Nederland op termijn zal blijken te beschikken over geschikt(e) leefgebied(en) voor de wolf, zijn vragen die ten tijde van het schrijven van dit voorstel (zomer 2013) niet zijn te beantwoorden. Na een eventuele kolonisatie is, naast de hierboven aangehaalde bescherming van de soort, ook de bescherming van leefgebied aan de orde omdat de wolf wordt vermeld in de voor gebiedenbescherming bepalende Bijlage II van het Verdrag van Bern (Trouwborst *et al.*, 2013). De wolf is ook als Bijlage II-soort aangewezen onder de Habitatrictlijn, dit houdt in dat de lidstaten toezien op het selecteren en instellen van 'speciale beschermingszones' (Natura 2000-gebieden) die vervolgens bescherming krijgen volgens het regime van artikel 6 uit de richtlijn. Dit artikel handelt over instandhoudingsmaatregelen, kwaliteitsborging (voorkoming van verslechtering), passende beoordeling van plannen en projecten en compenserende maatregelen. Wat betreft leefgebied voor de wolf in Nederland vragen Bastmeijer en Trouwborst (2013) zich af vanaf welk moment de verplichting bestaat, vanuit het in Nederland geïmplementeerde Natura 2000 regime leefgebieden te beschermen. De wolf staat (nog) niet op de z.g. Referentielijst voor Nederland (Bijlage II HR, bescherming habitattypen en soorten van communautair belang). Deze lijst heeft echter een dynamisch karakter en kan bijvoorbeeld worden aangepast wanneer is vastgesteld dat de wolf in Nederland *voorkomt*. In dat geval zou Nederland bij de eerstkomende gelegenheid de aanwezigheid van de wolf in Nederland formeel aan de Europese Commissie moeten rapporteren, zodat de Europese Commissie in het kader van Natura 2000 de wolf bij de dan eerstkomende gelegenheid als een voor Nederland relevante soort op de *Reference list* kan plaatsen voor de *Terrestrial Atlantic Region*. Wat betreft het begrip 'voorkomen' hanteert het ministerie van EZ haar eigen, niet rechtstreeks uit het internationale of Europese recht voortvloeiende, criterium. Dat komt er op neer dat het gebiedenbeschermingsrecht pas van toepassing wordt wanneer de soort minimaal 10 aaneengesloten jaren in ons land voorkomt, gerekend vanaf de eerste natuurlijke voortplanting (Bastmeijer en Trouwborst 2013; Figuur 3.1). In het licht van onder meer artikel 4 van het Verdrag van Bern en vooral het belang dat in het internationale en Europese natuurbeschermingsrecht aan herstel wordt gehecht, vraagt dit beleidsmatig criterium (dat bijvoorbeeld ook wordt gehanteerd voor uitgezette dieren) om herziening (Bastmeijer en Trouwborst, 2013). In plaats van standaard te kiezen voor een periode van 10 jaar, ligt het meer voor de hand het moment van vestiging van en territoriaal paar te kiezen. Ook dient er rekening mee te worden gehouden dat (vooral jonge) wolven een gebied eigener beweging weer kunnen verlaten. Ook de referentielijst van een Natura 2000-gebied kan dus dynamisch zijn. Gewaakt moet worden dat de wolf niet het symbool wordt van bureaucratie in plaats van biodiversiteit (Wing, 2013). In Duitsland zijn voor de wolf geen Natura 2000-gebieden aangewezen.

Aanbeveling 3.13

Om het gebiedenbeschermingspoot van Natura 2000 effectief te laten bijdragen aan het bereiken van een GvI voor de wolf, verdient het aanbeveling in te spelen op de dynamiek in verspreiding van de wolf in Noordwest Europa. Op het moment dat is vastgesteld dat de wolf in Nederland voorkomt, is het in dit licht belangrijk dat de instandhoudingsdoelstellingen van bestaande Natura 2000-gebieden in kwestie, gericht op de gunstige staat van instandhouding van de wolf, worden aangepast. Voor wat betreft de uitleg van het begrip 'voorkomen' vraagt het huidige criterium herziening. De periode van 10 jaar zou veranderd moeten worden tot het moment van territoriumvorming, een moment waarop de wolf ook op de Referentielijst van dat Natura 2000-gebied kan worden opgenomen.

Natura 2000-gebied of niet

Ingeval een wolf opduikt buiten een bestaand Natura 2000-gebied is de vraag aan de orde of en op welke termijn een dergelijk gebied als nieuw Natura 2000-gebied moet worden aangemeld. Ook in deze situatie is de uitleg van het begrip 'voorkomen' en wat hierover hierboven is opgemerkt van toepassing. Indien een gebied waar de wolf voorkomt nog geen Natura 2000-status heeft, zal aanmelding van het gebied overwogen moeten worden. Trouwborst *et al.* (2013) geven aan dat tot dat moment het *loyaliteitsbeginsel* met zich brengt dat verslechtering van de omstandigheden voor de wolf in een dergelijk gebied moet worden voorkómen.

De vraag daarbij is relevant welk de gevolgen zijn van aanpassing van de instandhoudingsdoelen voor gebieds- en economische ontwikkelingen in en in de directe omgeving van het Natura 2000-gebied.

Aanbeveling 3.14

Het is van belang dat het ministerie van Economische Zaken zich op voorhand met de provincies buigt over de bescherming van wolven die opduiken in en buiten Natura 2000-gebieden. In dit kader is het ook van belang dat de internationale bescherming wordt vertaald in nationale wet- en regelgeving inclusief handhaving, zodat bijvoorbeeld hoge straffen zijn verbonden aan illegale vervolging van wolven (economisch delict).

3.3 Actieve bescherming

Naast de implementatie van het hierboven beschreven verbodstelsel is de Nederlandse overheid niet verplicht tot proactief habitatmanagement om daarmee het proces van kolonisatie door de wolf te faciliteren. Als het eenmaal zo ver is verplicht het Europees recht Nederland wel tot het 'vaststellen van coherente en gecoördineerde preventieve maatregelen' met als doel om conflictarm samenleven van wolf en mens te faciliteren. Ook geldt een onderzoekverplichting naar de staat van instandhouding. Ook dit is in lijn met de *Carnivore guidelines*, met de nadruk op internationale samenwerking (Linnel *et al.*, 2008).

Proactief beleid

Het schrijven van een voorstel voor een wolvenplan voor Nederland is een voorbeeld van proactief beleid: Nederland brengt in een vroeg stadium in beeld hoe we kunnen proberen om samen te leven met de wolf. Dit is in lijn met het verdrag van Bern en de Habitatrichtlijn (Trouwborst *et al.*, 2013). In het licht van deze instrumenten is het tevens van belang om de nodige voorbereidingen voor actieve bescherming te treffen.

Aandachtregio's

Uit de diverse wolvenbeschermingsplannen leiden we af dat wetgeving welke meer is gericht op bescherming van individuen dan van de soort, kan leiden tot afbrokkeling van draagvlak. Dit kan spelen in het geval van een probleemwolf maar ook in regio's die in relatie tot de wolf bijzondere aandacht vergen. Trouwborst *et al.* (2013) komen tot de conclusie dat juridisch de gebiedskeus aan de wolf is en niet aan de mens. Dit behelst echter een risico omdat deze habitatgeneralist zich wellicht weet te handhaven in gebieden waar zijn aanwezigheid minder is gewenst. De vraag ligt dus voor hoe wolven te weren, ontmoedigen, verjagen of te verwijderen uit gebieden die om extra aandacht vragen. Dit kan het geval zijn in stedelijk gebied en wellicht ook in gebieden waar sprake is van een ruim aanbod aan landbouwhuisdieren en weinig wilde prooi. In eerste instantie zou dit vooral moeten leiden tot verhoogde alertheid en zolang er geen acute, gevaarlijke situaties ontstaan hoeft niet te worden ingegrepen. Vrijwel overal in Europa en Amerika gaat dit goed, alleen als mensen wolven gaan voeren niet. Het is zaak juist hier sterk op te sturen.

Aanbeveling 3.15

Het gegeven dat de wolf zelf zijn gebiedskeuze bepaalt kan leiden tot het ontstaan van een probleemwolf omdat sommige regio's weinig geschikt zijn voor wolven, gelet op mogelijke conflicten met de mens. In eerste instantie zou dit vooral moeten leiden tot verhoogde alertheid en zolang er geen acute, gevaarlijke situaties ontstaan hoeft niet te worden ingegrepen. Het verdient aanbeveling om vanuit provincies gebiedsanalyses uit te laten voeren om inzicht te krijgen in ruimtelijke verspreiding van prooidieren en landbouwhuisdieren. Om op alles voorbereid te zijn verdient het aanbeveling dat de provincies op voorhand de mogelijkheid verkennen of en hoe een wolf uit een bepaalde regio kan worden geweerd door bijvoorbeeld het nemen van preventieve maatregelen, ontmoediging, verjaging of verwijdering en hoe dit zich verhoudt tot de verplichting van een GvI.

3.4 Internationale samenwerking

In Europa zijn de meeste wolvenpopulaties grensoverschrijdend waarmee impliciet een GvI en een wolvenplan internationale aangelegenheden worden (Groot Bruinderink *et al.*, 2012; Trouwborst *et al.*, 2013). Dit internationale aspect komt in voorliggend wolvenplan herhaaldelijk aan de orde. Ook de *Carnivore guidelines* zijn hierover helder in hun aanbeveling over het opstellen en uitvoeren van 'population level management plans' ten behoeve van een gezamenlijk beheer op populatieniveau (Linnel *et al.*, 2008). Ook nu nog wolvenvrije landen dienen hierbij betrokken te worden (Trouwborst *et al.*, 2013).

Aanbeveling 3.16

Naast het opstellen van een nationaal wolvenplan en het opzetten van een voorlichtingscampagne verdient het aanbeveling dat in een vroeg stadium stappen worden gezet in de richting van grensoverschrijdende beheerplannen op populatieniveau ('population level management plans').

Aanbeveling 3.17

Concreet verdient het aanbeveling dat Nederland zich samen met de buurlanden buigt over een dergelijk plan voor elk van de twee dichtstbijzijnde populaties, nl. de Duits-West Poolse populatie ('Central European Lowlands' en de Frans-Italiaanse populatie ('Alpine')). Het belang daarvan wordt herhaaldelijk door de EC en het Permanent Comité van het Verdrag van Bern onderstreept (Ec, 2013a). Het is o.a. van groot belang voor de toekomstige beleidsruimte om op te treden tegen 'probleemwolven'. De onderdelen van een dergelijk plan staan beschreven in de *Carnivore guidelines* (Linnel *et al.*, 2008).

---

4 Taken en verantwoordelijkheden

4.1 Overheid

In Frankrijk, Zweden, Duitsland en Polen is het ministerie van Milieu verantwoordelijk voor bescherming en beheer van wolven, inclusief het vaststellen van afschotquota. In Nederland is de Staatssecretaris van Economische Zaken verantwoordelijk voor invulling van internationale verplichtingen en afspraken over de biodiversiteit en de bescherming van in het wild levende bedreigde diersoorten (Ministerie van EZ, 2013). De overheid in Nederland beschermt dan ook de wolf, maar gaat ook om met andere maatschappelijke belangen zoals genoemd in de Flora en faunawet. De provincies zijn verantwoordelijk voor het verlenen van de benodigde ontheffingen van de Flora- en faunawet voor de opvang van aangereden dode of gewonde wolven en voor het eventueel doden van een wolf (Ministerie van EZ, 2013). De veiligheidsregio's, provincies en gemeenten zijn bevoegd om de nodige maatregelen te nemen ten behoeve van de openbare orde en veiligheid en de bescherming van de volksgezondheid. De rol van het Rijk wordt kleiner, die van provincies tegelijkertijd groter. Ook het Faunafonds bevindt zich momenteel (2013) in een decentralisatieproces van rijksoverheid naar provincies. Met betrekking tot de wolf speelt bij het Faunafonds de vraag hoe om te gaan met preventie en tegemoetkoming in bedrijfsmatig geleden schade. Hetzelfde geldt voor schade aan hobbydieren. Het begrip hobbydier behelst een groot scala aan soorten variërend van cavia, konijn tot landgeit en Herefordrund. De Flora- en faunawet biedt geen ruimte voor tegemoetkomingen in schade aan niet-bedrijfsmatig gehouden dieren.

Wat betreft het thema rollen en verantwoordelijkheden zijn er in Nederland een aantal belangrijke 'actoren'. In Tabel 2.2 zijn de respectievelijke taken en verantwoordelijkheden per fase samengevat.

Rijksoverheid

De rijksoverheid is verantwoordelijk voor:

- implementeren EU-Habitatrichtlijn / stellen kaders (wetgeving)
- verantwoording naar Europese Commissie/ internationale verdragen
- initiëren/ financieren beleidsondersteunend onderzoek
- ondersteunen van decentrale overheden en Faunafonds
- communicatie vanuit rijk

Aanbeveling 4.1

Het ministerie van Economische Zaken communiceert naar stakeholders over zijn nationale rol in het beleid voor wolven. Die bestaat uit het vertalen van verplichtingen voortvloeiend uit internationale verdragen in nationale wetgeving, de zesjaarlijkse verantwoording naar de Europese Commissie, de financiering van nationale monitoring en ecologisch onderzoek en het verlenen van daartoe benodigde ontheffingen in het kader van de Ff-wet en CITES.

LCIE en Nederland

Het 'Actionplan for the Conservation of the Wolves in Europe', opgesteld door het Large Carnivore Initiative for Europe (LCIE) in opdracht van de Raad van Europa, vermeldt voor een groot aantal EU-landen de op die landen toegesneden maatregelen om de bescherming van de wolf te bevorderen (Boitani, 2000). Nederland, Denemarken en België staan niet op die lijst, een indicatie hoe snel de ontwikkelingen de laatste jaren zijn gegaan: ca. 13 jaar na dato zijn in deze drie landen ook waarnemingen van wolven. Dit maakt de in het Actionplan voorgestelde maatregelen *op hoofdlijnen* ook van toepassing op Nederland. Ze zijn daarmee nog niet vertaald naar land specifiek.

Aanbeveling 4.2

Het verdient aanbeveling dat het ministerie van EZ in samenwerking met de provincies de vertegenwoordiging van Nederland regelt binnen het LCIE en de 'Group of Experts on the Conservation of Large Carnivores' onder het Verdrag van Bern die zich bezig houdt met wolven en

---

andere grote roofdieren waaronder de lynx op Europese schaal. De Nederlandse vertegenwoordiging maakt deel uit van het wolvenbureau.

Aanbeveling 4.3

Het verdient aanbeveling een Engelstalige versie ter beschikking te hebben van het definitieve Nederlandse wolvenplan.

Een aantal van de overige aanbevelingen uit het Actionplan zijn inmiddels ook van toepassing op Nederland. Ze zijn zonder uitzondering verwerkt in voorliggend wolvenplan.

Provincies

De provincies zijn verantwoordelijk voor:

- provinciale Faunabeleidsplannen
- beheer en schadebestrijding
- het Faunafonds
- goedkeuren faunabeheerplannen
- soortenbescherming
- initiëren/ financieren beleidsondersteunend onderzoek
- meedenken met -/ ondersteunen van andere overheden
- communicatie vanuit provinciale rol.

Aanbeveling 4.4

Provincies zijn verantwoordelijk voor het faunabeleid. De provincies communiceren naar stakeholders over hun specifieke rol in het beheer van de wolf. Omdat de wolf geen provinciegrenzen kent dienen aspecten zoals het beheer van prooidieren van de wolf provinciegrens-overschrijdend te worden afgesproken en hun weerslag te vinden in het provinciale faunabeleidsplan. De provincies oordelen of een wolf een probleemwolf is of niet en wat er mee moet gebeuren. Daarnaast verzorgen de provincies de financiering van het relevante deel van de monitoring en het ecologisch onderzoek.

Gemeente

De burgemeester is verantwoordelijk voor openbare orde en veiligheid.. Dat kan inhouden dat hij in actie komt bij actuele veiligheidsproblemen of ernstige maatschappelijke onrust.

Faunafonds

Het Faunafonds is verantwoordelijk voor:

- initiëren/financieren onderzoek mogelijkheden schadepreventie
- meedenken met en adviseren van overheden en betrokkenen vooral over preventie en faunabeheerplannen
- voorlichting over preventie
- schadetaxatie (vaststellen veroorzaker en omvang)
- tegemoetkoming bij schade.

Aanbeveling 4.5

Het Faunafonds verzorgt samen met het wolvenbureau de voorlichting aan veehouders over de taxatie van schade, over preventieve maatregelen en over tegemoetkomingen en wanneer die van toepassing zijn. Het Faunafonds communiceert aan welke de eisen een veehouder moet voldoen om in aanmerking te komen voor een schadetegemoetkoming in geleden verliezen, hoe om te gaan met vervolgschade en op welke categorieën dieren de tegemoetkomingsregeling van toepassing is. In de relevante gevallen verleent het Faunafonds tegemoetkomingen in de geleden verliezen. Daarnaast verzorgt het Faunafonds de financiering van het deel van de monitoring en het onderzoek dat betrekking heeft op schadepreventie en de omgang met wolven door veehouders.

Aanbeveling 4.6

Drie partijen zijn in principe financieel betrokken bij de financiering van de implementatie van het wolvenplan voor Nederland: de Rijksoverheid, de provincies en het Faunafonds. Aanbevolen wordt dat deze partijen een overeenkomst sluiten betreffende de verdeling van de te dragen kosten.

Aanbeveling 4.7

Het verdient aanbeveling om de verdeling van verantwoordelijkheden tussen Rijk, provincies, gemeenten en Faunafonds in een vroeg stadium van een eventuele kolonisatie van Nederland door de wolf te regelen. Overdracht van taken en verantwoordelijkheden van Rijk naar provincie (Decentralisatie: Natuurpact) en de nieuwe Wet Natuur (in voorbereiding) spelen hierbij een rol.

Andere overheden

Gezondheid

- Aangifteplichtige ziekten (betreft mens en dier; Ministerie van Economische Zaken: NVWA).
- Op mensen overdraagbare ziekten (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport: RIVM).

Ziekten

- Potentiële ziekten waarvan wolven reservoir kunnen zijn en dus als risico kunnen worden gezien voor overdracht naar andere dieren of mensen (artikel 6 van de regeling ~ artikel 15 GWWD). Meldingsplichtig en bestrijdingsplichtig; plicht voor dierenartsen, dierenhouders en onderzoeksinstituten:
  - rabiës (hondsdoelheid)
  - brucellose (Maltakoorts of ziekte van Bang);
  - tuberculose ten gevolge van *Mycobacterium tuberculosis complex*
  - miltvuur
- Potentiële ziekten waarvan wolven reservoir kunnen zijn en dus als risico kunnen worden gezien voor overdracht naar andere dieren of mensen bij wolven (artikel 10 van de regeling ~ artikel 100 GWWD). Meldingsplichtig voor dierenartsen en onderzoeksinstituten:
  - salmonellose
  - campylobacteriose
  - listeriose
  - toxoplasmose
  - echinococcose (vossenlintworm)
  - yersiniose

Uitvoerende diensten

- Incidenten- en Crisiscentrum (NVIC); aangifteplichtige ziekten, aansturing: ministerie van EZ. Taken: monitoring, surveillance, bestrijding, bronopsporing, beleidsondersteuning, signalering.
- Bureau Risicobeoordeling en onderzoeksprogrammering (BuRO). Taken: gevraagde en ongegevraagde kennis onderbouwde advisering van de ministers van VWS en EZ.
- Central Veterinary Institute (CVI). Financiering, aansturing: ministerie van EZ. Taken: onderzoek aangifteplichtige ziekten bij dieren en onderzoek in opdracht van overheid en bedrijfsleven.

Aanbeveling 4.8

De relevante instituten die vallen onder c.q. werken in opdracht van de ministeries van Economische Zaken (i.e.: NVIC; BuRO; CVI) en van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (i.e.: RIVM) checken of de in een protocol voor te stellen bemonstering voldoet uit het oogpunt van een optimale bescherming van de volksgezondheid.

Openbare veiligheid: gemeente, burgemeester

- vastgesteld draaiboek
- bij incidenten vooraf gelden voorzieningen zoals neergelegd in beleidsnota's en beleids- en uitvoeringsregels

Aanbeveling 4.9

Herhaaldelijk komt in voorliggend wolvenplan 'het wolvenbureau' terug als overkoepelende, neutrale en gezaghebbende organisatie. Het verdient aanbeveling dat de Rijksoverheid, de provinciale en gemeentelijke overheden, het Faunafonds en andere onderzoeksinstituten zich buigen over de vorm, fasering, financiering en hun relatie met dit bureau.

4.2 Het wolvenbureau

Wolf-gerelateerde waarnemingen en gebeurtenissen vereisen een vast meldpunt. In de meeste Duitse 'deelstaat-managementplannen' voor de wolf, is er dan ook sprake van één centrale organisatie die, in opdracht van de deelstaatoverheid de monitoring coördineert (al dan niet ondersteund door een wetenschappelijke instelling), zorg draagt voor voldoende deskundigen en voor de centrale data registratie. In relatie tot de monitoring en het ecologisch onderzoek aan de wolf is het van belang te kunnen beschikken over deskundigen die bij een wolf-gerelateerde waarneming kunnen vaststellen of het gaat om een levende wolf, een dode wolf of een mogelijke prooi van een wolf. Deskundigen stellen sporen, inclusief een DNA-monster, veilig. Sectie op een kadaver en gegevensopslag verloopt volgens standaard procedures. Tussen partijen bestaan afspraken over publiciteit en wetenschappelijke publicaties. Het is verleidelijk om de beoogde taken en functies door bestaande organisaties en structuren te laten uitvoeren.

Bijvoorbeeld:

- advies: WolvenInNederland, Alterra, Zoogdiervereniging,
- coördineren monitoring: CBS/NEM, Zoogdiervereniging,
- centrale dataregistratie: NDFF, Faunafonds (schade),
- communicatie (informatie): webcommunicatie overheden, diverse communicatieacties door Faunafonds, WolvenInNederland, Zoogdiervereniging, IVN, terreinbeherende organisaties,
- communicatie (onderzoekresultaten): onderzoeksinstituten, WolvenInNederland, Zoogdiervereniging, IVN.

Een dergelijke opzet leidt naar verwachting tot versnippering van informatie en daarmee gepaard gaande onduidelijkheid voor de burger. De 'wolf van Luttelgeest' heeft dit onomstotelijk aangetoond. Vanwege het risico van schade en voor een correcte informatievoorziening naar de bevolking, is er dan ook behoefte aan één landelijke organisatie die, in opdracht van de overheid:

1. de monitoring en het onderzoek coördineert, daarbij wordt ondersteund door een wetenschappelijke instelling i.c. instellingen,
2. zorg draagt voor centrale data registratie en
3. de communicatie rond de wolf in Nederland verzorgt.

We denken hierbij aan een onafhankelijk bureau met als werktitel 'wolvenbureau'. Het wolvenbureau is bemenst door wolvendeskundigen, een vertegenwoordiger van het Faunafonds en deskundigen op het gebied van communicatie. Wetenschappelijke ondersteuning van het wolvenbureau dient de analyses en interpretaties van de data bijvoorbeeld voor het jaarverslag en de rapportages op EU-niveau. Daarnaast ligt er een taak bij de hierboven aangegeven monitoring en het ecologisch onderzoek. Het bureau kan aanvankelijk bescheiden van opzet zijn, met wellicht onderscheid tussen provincies, maar een groot aantal taken wordt idealiter al in fase 1 (Tabel 2.2) aangepakt. Het bureau wordt in de loop van fase 1 naar fase 5 in toenemende mate gevoed door de specifieke kennis van verschillende organisaties. Bij groei van de taken en werkzaamheden ontstaat dan ook een permanent bemand bureau, dat 7*24 bereikbaar is (aanrijdingen met wolven).

Het wolvenbureau kan vanaf dat moment de constructie van een onafhankelijke stichting hebben, opdat op tenminste twee punten belangenverstrengeling wordt vermeden:

1. ten eerste wordt het hierdoor eenvoudiger om meerdere financiers of andere belangstellenden bij elkaar te brengen. Niemand kan het onderwerp dan 'claimen' wat bij anderen weer tegenreacties kan oproepen.
2. ten tweede worden de relaties met de wetenschap eenduidiger. Het wolvenbureau zorgt voor onderzoek, maar onderzoekt niet zelf; daarvoor kan het bureau opdrachten aan andere instellingen geven. Dit geeft ook een duidelijkere positie ten opzichte van functies als preventie en schadetegemoetkomingen. Wat betreft deze laatste twee functies ligt eerder een adviesfunctie voor het wolvenbureau voor de hand dan een besluitfunctie. Dan blijft het wolvenbureau een kenniscentrum.

Aanbeveling 4.10

De aanwezigheid van wolven vereist een pakket van monitoring en onderzoek. Voor een optimale uitvoering daarvan verdient het aanbeveling hier een duidelijk herkenbare en onafhankelijke organisatie omheen te bouwen, bijvoorbeeld in de vorm van een onafhankelijke stichting die wordt gesteund door wetenschappelijke instellingen en die zorgt voor een centrale dataregistratie. De werktitel hiervoor luidt: het wolvenbureau. De vondst van een dode wolf in juni 2013 bij Luttelgeest toont de urgentie om te bezien op welke wijze, in welke fase en met welke betrokkenen een dergelijk bureau vorm kan worden gegeven.

De wolvendeskundigen die in dienst zijn bij of 'aangetakt' zijn aan het wolvenbureau beschikken over internationale ervaring en zijn belast met de validatie van aan wolven gerelateerde waarnemingen en de registratie van data die daarop betrekking hebben. Dit behelst ook eventuele door wolven toegebrachte schade. Vanaf het begin dienen deskundigen uit Nederland te worden opgeleid die jaarlijks in het buitenland hun expertise opnieuw op peil brengen. Idealiter volgt in de loop der jaren wederzijdse uitwisseling van kennis.

Het Wolvenbureau beschikt over een lijst van geautoriseerde faunabeheerders, mocht de noodzaak tot het doden van een wolf zich voordoen.

Aanbeveling 4.11

De bemensing van het wolvenbureau bestaat uit ervaren wolvendeskundigen en communicatiedeskundigen. Aangetakt is een vertegenwoordiger van het Faunafonds.

Aanbeveling 4.12

Het wolvenbureau brengt jaarlijks verslag uit over haar werkzaamheden in het afgelopen jaar. Het wolvenbureau onderhoudt nauwe contacten met organisaties en vergelijkbare instellingen in binnen- en buitenland.

Het wolvenbureau werkt mee aan de zesjaarlijkse verslaglegging op EU-niveau en aan het Europees wolvenplan.

WolvenInNederland

WolvenInNederland is opgezet door ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature en de Zoogdiervereniging als open samenwerkingsverband om Nederland voor te bereiden op de komst van de wolf. Het samenwerkingsverband streeft naar een conflictarm samenleven van mens en wolf.

Onderzoeksinstituten en vrijwilligers

Voor het onderzoek aan kadavers van dode wolven is verregaande overeenstemming bereikt over de *samenwerking tussen DWHC, Alterra, CVI, RIVM en Naturalis. De monitorings- en onderzoeksinspanning zullen, inclusief de kwaliteit van de samenwerking, groeien met het aantal wolven* in Nederland. De monitoring zal veelal door vrijwilligers worden gedaan van o.a. Zoogdiervereniging, IVN, KNJV, mogelijk Dierenbescherming, Ark etc.

4.3 Financiering

Wolven kunnen geld genereren (zie boven), maar ook geld kosten. Goede, multidisciplinaire analyses van (economische en niet economische) kosten en baten in relatie tot de aanwezigheid van grote carnivoren in multifunctionele landschappen zijn schaars.

In 1995 werden 14 wolven afkomstig uit Canada uitgezet in Yellowstone NP. In 2002 werd door de universiteit van Montana berekend dat door de terugkeer van de wolf alleen al in het Yellowstone NP jaarlijks 23 miljoen dollar aan extra toeristische inkomsten wordt gegenereerd (Bade *et al.*, 2012). Om de kosten van het verlies van door wolven gedood vee in het Yellowstone NP en omgeving te compenseren is door de Defenders of Wildlife een speciaal fonds opgezet. In ruim 10 jaar tijd werd door dit fonds in totaal 440.000 dollar uitgekeerd (Bade *et al.*, 2012). In een betrekkelijk nieuw wolveengebied in Zwitserland (Goms) neemt de recreatie echter af, niet vanwege de wolf zelf, maar de

---

wandelaars durven niet meer in de bergen te wandelen vanwege de beschermhonden die de kudde bewaken.

Economisch voordeel bij de aanwezigheid van wolven, bijvoorbeeld door het organiseren van excursies en de inrichting van een 'wolvencentrum' voor voorlichting en informatie (ecotoerisme), kan leiden tot snellere en grotere acceptatie.

Aanbeveling 4.13

Aangezien de bestudeerde wolvenplannen geen informatie geven over kansen in economische zin die samenhangen met de aanwezigheid van wolven, ligt hier een braak terrein voor onderzoek.

Aanbeveling 4.14

Het onderzoek naar economische aspecten van de komst van wolven naar Nederland kan in beeld brengen welke partijen daarbij in economische zin baat bij hebben dan wel verlies door lijden. Voor de objectivering van het debat rond de komst van de wolf verdient het aanbeveling om deze (on)balans in beeld te brengen.

Met de uitvoering van het wolvenplan voor Nederland kan op termijn een substantieel bedrag gemoeid zijn. Hoe groot dit is hangt nauw samen met de kosten gepaard gaande met de oprichting van het wolvenbureau, de monitoring en het ecologisch onderzoek en de preventie van en tegemoetkomingen in geleden verliezen. Veel hangt af van het aantal wolven dat naar Nederland zal komen. Het LIFE-Natuur programma van de Europese Commissie ondersteunde al tal van studies over het beheer van grote predatoren waaronder de wolf (Linnel *et al.*, 2008). Tot op heden werd geen onderzoek gefinancierd aan de populaties in het Midden Europees Laagland (EC, 2013a). De Commissie organiseert discussies met milieu- en landbouwdepartementen bij de evaluatie van nationale programma's over de ontwikkeling van het landelijk gebied op een moment voorafgaand aan het overleg met de lidstaten. Deze discussies zijn gericht op samenwerking o.a. bij de implementatie van Natura 2000-afspraken in nationale programma's gericht op platteland ontwikkeling (EU Rural Programmes Funding; EC, 2013a). Het blijven echter de nationale autoriteiten die beslissen welke onderdelen en maatregelen worden gefinancierd.

Aanbeveling 4.15

Aanbevolen wordt om ook andere dan de gebruikelijke financieringsbronnen te activeren voor de uitvoering van delen van het wolvenplan. Het wolvenplan kan helpen bij het vinden van fondsen nodig voor implementatie ervan, bijvoorbeeld uit het LIFE-Natuur programma van de Europese Commissie. Fondsenwerving op bijvoorbeeld EU-niveau vereist de vertaling van het wolvenplan naar het Engels. Preventieve maatregelen worden in het buitenland gesubsidieerd, veelal conform EU- regelingen.

---

5 Informatie en communicatie

Inleiding

Communicatie over de terugkeer van de wolf houdt rekening met de diversiteit in meningen over de wolf en is gericht op kennis, houding en gedrag. Voorlichting over wolven, een vorm van gericht communiceren met een bepaalde doelgroep, kan niet zonder objectieve informatie. Oprechte en rationele onderkenning en behandeling van alle aspecten van de conflicten die te maken hebben met de aanwezigheid van wolven, vormen de basis voor informatie en communicatie over de wolf. In zijn algemeenheid geldt dat communicatie wordt gericht op groepen uit de samenleving, met bekende attitudes, overtuigingen, emoties en daarom ook informatiebehoeften. Combinatie met economische prikkels is daarvan onderdeel. Als voorbeeld de professionele schapenhouders: zij leven van de schapen en moeten alles doen om niet getroffen te worden in hun financiële middelen. Naast de overheid hebben ook de stakeholders een eigen verantwoordelijkheid om hun achterban te informeren (Wing, 2013).

Behalve naar groepen uit de samenleving kan individuele aandacht wenselijk zijn. Soms is persoonlijk bezoek door een deskundige, die goed luistert en onafhankelijk informatie kan verstrekken, gewenst bijvoorbeeld in de vorm van een lokale mediator, getraind in het omgaan met bovenstaande situaties. In Duitsland heeft deze opzet goed gewerkt (Wing, 2013).

Aanbeveling 5.1

In de communicatie en informatievoorziening is naast identificatie van doelgroepen ook de doelgroep specifieke boodschap van belang. Het is van belang dat de informatie 'waardevrij' is, met onderkenning van de belangen en attitudes van maatschappelijke groeperingen. De doelgroepspecifieke boodschap wordt interactief geformuleerd met de doelgroep (geen 'zender-ontvanger' communicatie).

Aanbeveling 5.2

Het verdient aanbeveling om in de communicatie de volgende doelgroepen te onderscheiden:

- Dier eigenaren
  - Schapen- en geitenhouders (professioneel en hobbymatig)
  - Rundveehouders
  - Paardeneigenaren
  - Hondeneigenaren
- Jagers, natuurorganisaties, terreinbeheerders en grondeigenaren
- Pers
- Grote publiek, omwonenden, ouders, (jonge) kinderen
- Recreanten en recreatieondernemers
  - Ruiters, hondenbezitters, wandelaars (al dan niet met loslopende hond), trimmers, fietsers, etc.
- Overheid (beleidsambtenaren van het Rijk, provincies en gemeenten)
- Waterschappen, Rijkswaterstaat (wegbeheerders)
- Brandweer, politie en dierenambulance.

Burgerparticipatie vormt een sleutelbenadering in het beheer van wolf-mens-conflicten en vereist ook voorlichting over zaken die met de aanwezigheid van wolven samenhangen. Een voorbeeld zijn de regels bij een ontmoeting met een wolf. Een voorbeeld daarvan zijn de richtlijnen voor de situatie waarin een mens, al dan niet vergezeld door een hond, een wolf ontmoet (managementplan van Nieder-Sachsen):

1. Respecteer de wolf
2. Neem langzaam afstand
3. Houd de hond aan de lijn
4. Als de wolf te dichtbij komt luid spreken en gesticuleren
5. Loop de wolf niet achterna

-
6. Voer de wolf niet
  7. Haal 's avonds honden binnen (vooral in de paartijd: januari-maart)

In het geval van een incident, is het nuttig om een crisisteam te formeren, waarin bijvoorbeeld vertegenwoordigers van FBE's, TBO's, aangevuld met vrijwilligers of andere organisaties gezamenlijk optrekken om informatie te geven.

Aanbeveling 5.3

Een optimale burgerparticipatie vraagt om het vroegtijdig betrekken van de burger bij de (mogelijke) komst van de wolf naar Nederland. De vorm waarin dit gebeurt kan zijn het oprichten van fora van stakeholders voor een constructieve dialoog. Het 'zender-ontvanger' model voldoet in zo'n geval niet. Hiertoe zijn nodig deskundigen, ook op het gebied van attitudevorming, en objectief en onafhankelijk voorlichtingsmateriaal. De rol van het wolvenbureau is duidelijk.

Herhaald onderzoek naar attitudes onder bevolkingsgroepen over de wolf is van belang. Het kan lastig zijn om feitelijke informatie te laten doordringen in de publieke opinie. Ook feitelijke informatie zal niet kunnen verhinderen dat er bevolkingsgroepen blijven die 'tegen' of 'voor' zijn en altijd zal onder een deel van de bevolking angst bestaan voor wolven (Stikvoort *et al.*, 2013). In Frankrijk is zelfs een zone-indeling voorgesteld als beheerstrategie om het conflict tussen wolf en mens beheersbaar te houden. Feitelijke informatie betekent ook een beschrijving van de ecologie van wolven en hun plaats in het ecosysteem. Het lijkt een vast gegeven dat de mening van mensen over de wolf varieert in de tijd (lees: voor en na de komst van de wolf) en in de ruimte (lees: afstand tot het wolvengebied; Jacobs in: Linnartz *et al.*, 2013).

Mensen kunnen participeren door rustige gebiedsgedeelten voor wolven te respecteren, waarnemingen door te geven, lezingen te geven of artikelen te schrijven. Participatie wordt belangrijker nadat een of meerdere wolven zich gevestigd hebben. Het doorgeven van meldingen, het helpen met informatie verspreiden, maar ook het op vrijwillige basis schapenhouders helpen met het aanbrengen van wolvenwerende maatregelen, zijn allemaal vormen van burgerparticipatie. Mensen kunnen ook participeren door anderen te wijzen op (de risico's van) ongewenst gedrag, zoals voeren van wolven of het los laten lopen van een hond in een wolvenleefgebied. Dit voeren geldt overigens ook voor het verstrekken van aas bij het gebruik van cameravallen. Het in het veld achterlaten van kadavers van geschoten dieren, zoals gebeurt in de Oostvaardersplassen en het NP Veluwezoom, is niet gericht op het lokken van aaseters, maar dient veel meer het ongestoord verloop van natuurlijke processen (decompositie). Onbedoeld kan echter de aanwezigheid van deze kadavers, in het bijzonder in perioden met een langdurig sneeuwdek, een effect hebben op het aantal dieren dat door wolven wordt gedood en op de samenstelling van hun dieet. Daarmee kan deze vorm van beheer een effect hebben op de predator-prooi relatie (Nelson en Mech, 1986).

Aanbeveling 5.4

Het vaststellen van de attitudes van mensen in gebieden waar de wolf zich mogelijk zal vestigen is belangrijk voor de acceptatie van wolven en de communicatie rondom wolven. Het verdient aanbeveling om dit met enige regelmaat te doen.

Hoe haalt de wolf in Europa de pers

Pauline Arends, werkzaam bij Staatsbosbeheer, verzamelt en verspreidt al enkele jaren berichten over de wolf in de pers in Europa, met de nadruk op Duitsland waar dit fenomeen relatief 'nieuw' is. Het betreft meldingen in dagbladen en vaktijdschriften voor jacht, natuurbeheer, berichten uit Nationale Parken, verslagen van Kamerdebatten e.d. Artikelen in wetenschappelijke tijdschriften, volledige monitoringsprogramma's en documentaires zijn niet opgenomen. Dit overzicht is zeker niet volledig, mist bijvoorbeeld de berichtgeving in de meeste lokale media en is zeer op Duitsland gericht, maar inmiddels wel zeer uitgebreid. De berichten hebben soms een meervoudige boodschap, bijvoorbeeld de wolf breidt zijn verspreidingsgebied uit richting onze woonomgeving, wat kan dat voor ons betekenen? We hebben getracht de berichten terug te brengen tot een kernthema (in dit geval 'terugkeer'), waarom ze zijn gepubliceerd. We maken daarbij onderscheid in landen. Dit terugbrengen was niet altijd goed mogelijk, alles haakt vaak in elkaar. Het overzicht is dus indicatief en beslaat de periode december 2011-juni 2013. Berichten over de vondst van de 'wolf van Luttelgeest' zijn dus niet

in dit overzicht meegenomen. We gebruiken in dit overzicht de term 'jacht', maar zijn ons ervan bewust dat dit strikt genomen in Nederland op een beperkt aantal wildsoorten slaat (Tabel 5.1).

Het gaat in totaal om 357 vermeldingen, waarvan 253 in de Duitse pers, op afstand gevolgd door Zwitserland (27), Zweden (22) en Frankrijk (14), Nederland (10) en Denemarken (9). Het patroon is duidelijk: de aandacht in de pers neemt toe vanaf de eerste waarnemingen naar de vestigingsfase. Verreweg de meeste vermeldingen (113) hebben betrekking op de uitbreiding van het verspreidingsgebied i.c. de komst van de wolf in nieuw leefgebied. Ook de omgang met wolven, inclusief het aspect recreatie (48), de relatie met de schapenhouderij (40), ecologie en gedrag (30) en de relatie met de jacht (27) nemen een prominente plaats in. Als we aan de relatie met de jacht ook het legaal (21) en illegaal (22) afschot toevoegen, blijkt dit het op één na belangrijkste thema (70). De berichtgeving in landen met al langer bestaande populaties (bijvoorbeeld Polen, Tsjechië, delen van Zweden, Noorwegen, Finland) is anders van aard dan in landen waar de wolf een nieuw fenomeen is (bijvoorbeeld Duitsland, Zwitserland, Frankrijk). Gelet op de hierboven geschilderde beperking in deze benadering willen we hieruit verder geen conclusies trekken.

Tabel 5.1

Hoe de wolf in de afgelopen jaren in Europa de pers haalde. Het cijfer staat voor het aantal keren dat de wolf per kernthema de pers haalde in de periode 9 december 2009 – 18 juni 2013.

Kernthema	D	NL	S	N	SF	DK	BG	B	CZ	RUS	PL	CH	SLO	IT	AU	F	H	TOT
toename/terugkeer	79	8	1			6		1	1		2	11	1		1	1	1	113
illegaal afschot	9		4	2	2						2					3		22
legaal afschot	2		8	1						2		7				1		21
overig jacht	26											1						27
gebruik giftig aas														1				1
omgang met wolven	45		1													2		48
verkeersslachtoffers	7											1				1		9
gevaar voor mens	2						1											3
risico voor schapen	24	2										7	1		2	4		40
predatie groter vee																1		1
schaderegeling schapen	6		2			2												10
herkenning	4		1															5
bescherming/beheer	8																	8
wet- en regelgeving	9																	9
zenderwolven	7																	7
ecologie en gedrag	22		5	1		1										1		30
informatiepunt	3																	3
TOT	253	10	22	4	2	9	1	1	1	2	4	27	2	1	3	14	1	357

Aanbeveling 5.5

In landen waarin de wolf een nieuw fenomeen is neemt de media-aandacht voor wolven toe met de mate waarin ze erin slagen om zich te vestigen. Het verdient daarom aanbeveling om in een vroeg stadium een informatie- en communicatieplan op te stellen, waarin de aandacht onder meer uitgaat naar de ecologie en het voorkomen van de wolf, het fenomeen 'terugkeer van de wolf', de relatie met het faunabeheer en de schapenhouderij, de omgang met wolven en de ecologie van de wolf.

In de meeste managementplannen is sprake van één bureau dat over informatie van wolven beschikt en zorg draagt voor eenduidige communicatie. Vooral het beschikbaar maken van de actuele verspreiding van de wolf via een website is van belang. Daarnaast informeert dit bureau alle stakeholders en draagt het zorg voor rapportages, voordrachten, websites, brochures en folders. Bijzondere aandacht gaat uit naar doelgroep-specifieke voorlichting zoals de bevolking (vooroordelen, angst en onzekerheid wegnemen), publieke organisaties (politie etc.) en naar voorlichting van veehouders over schadepreventie. Voor scholen wordt bijvoorbeeld lesmateriaal ontwikkeld, jagers krijgen bij hun opleiding informatie en veehouders worden op de hoogte gehouden en ondersteund. Voorlichting door externe organisaties en personen wordt afgestemd met dit communicatiebureau. Periodieke informatie-uitwisseling tussen stakeholders wordt georganiseerd in daartoe opgezette overleggroepen. Informatie-uitwisseling in het geval van een grensoverschrijdende populatie vindt

---

plaats door periodiek overleg, via bijvoorbeeld een wolf management comité en een technische onderzoeksgroep.

Aanbeveling 5.6

Informatie en communicatie vereisen de aanwezigheid van communicatiedeskundigen, bij voorkeur op een centraal en onafhankelijk aanspreekpunt. De activiteiten op dit gebied zijn provincie- en landsgrensoverschrijdend.

Aanbeveling 5.7

De voorlichting en communicatie over de wolf kan voor een belangrijk deel worden uitgevoerd door het wolvenbureau. Dit is dan ook uitgerust met deskundigen op dit gebied. Het platform WolvenInNederland voert dit voor een deel al uit en heeft bewezen hierin van grote waarde te zijn.

Het wolvenbureau regelt, samen met het Faunafonds, de voorlichting over preventie, de taxaties en de afwikkeling van schade. Het Faunafonds zal, in samenwerking met het wolvenbureau, met een nieuwsbericht per regio aangeven of en welke preventieve maatregelen voor wolven noodzakelijk zijn om voor een schadetegemoetkoming in aanmerking te komen. Voorlichting hierover zal, in afstemming met het wolvenbureau, plaatsvinden via de Faunafonds site, de website van het wolvenbureau en betrokken organisaties zoals LTO. Het Faunafonds geeft, in overleg met het wolvenbureau, voorlichting aan bedrijfsmatige grondgebruikers en eventueel andere belanghebbenden door: informatie op de Faunafonds website, uitgifte van nieuwsbrieven, voorlichting door de consulenten faunazaken en contacten met andere organisaties zoals LTO, LWPS, TBO's en PKSGH.

Aanbeveling 5.8

Het wolvenbureau verzorgt samen met het platform WolvenInNederland, het Faunafonds, de rijksoverheid, de provincies en de gemeenten de informatie aan en communicatie met de burger over de wolf in het algemeen en de relatie met de veehouderij, de jacht en de recreatie in het bijzonder.

Aanbeveling 5.9

Tussen de diverse overheden en het wolvenbureau worden regieafspraken gemaakt over de communicatie bij uiteenlopende scenario's (een enkele wolf zwerft rond, een enkele wolf vestigt zich, een roedel wolven vestigt zich, een wolf wordt wel erg lastig e.d.).

Aanbeveling 5.10

Het verdient aanbeveling om niet alleen te investeren in informatie en communicatie over de wolf, maar ook een educatieprogramma hieraan te wijden.

5.1 Een framework voor communicatie over wolf en mens

Doel

De communicatie telt in principe twee hoofddoelen:

1. Streven naar een conflictarm samenleven van wolf en mens
2. Een nuchtere, rationele kijk op de komst van de wolf uitdragen.

Subdoelen daarbij kunnen zijn:

- Aanbieden van objectieve kennis aan doelgroepen als 'basis' voor oordeelsvorming en discussie. Context bieden (bijvoorbeeld vergelijking met hondenbeten) waardoor o.a. de ideeën die leven bij de doelgroep in beeld kunnen komen.
- Communicatie- en educatieproces (middelen en manier) bij de terugkeer wolf schetsen in de twee belangrijkste fases:
  - Bij de eerste zwervers.
  - Bij vestiging territorium
- Helderheid bieden over de rol van de overheid (belang van vertrouwen).
- Verstrekken van concrete informatie over mogelijke consequentie van wolf voor mens en mogelijke oplossingen. Het verwerken van de ideeën van de doelgroepen daarbij.
- Niet per sé 100% draagvlak, wel streven naar 100% geïnformeerd.
- Doelgroepen aanzetten tot wenselijk gedrag (o.a. participatie).

Kernboodschappen

Kernboodschappen kunnen zijn:

- De wolf komt en wat zijn de gevolgen?
  - De wolf 'komt er aan' en is wettelijk beschermd.
  - Wolven zijn in principe niet gevaarlijk voor de mens, mits men zorgt dat er geen habituatie optreedt.
  - Er zal schade optreden richting vee (schaap en geit).
- Hoe gaan we met problemen en kansen om?
  - Voor schades komen er tegemoetkomingen.
  - Preventie is in principe effectief en van groot belang om wolven bij schapen weg te houden.
  - Uitgezocht moet worden welke preventiemaatregelen voor Nederland bruikbaar zijn.
  - In zeer grote uitzonderingsgevallen kan ingegrepen worden.
- Waar kan ik met mijn vragen terecht? Wie is verantwoordelijk?

Strategie

Er kunnen een aantal scenario's worden onderscheiden met betrekking tot het voorkomen en het gedrag van de wolf. We onderscheiden er hier vier. Elk scenario vergt specifieke, daarop toegesneden vormen van communicatie (A t/m D).

- A. De wolf is er nog niet.
- B. De wolf is er wel en zorgt niet voor problemen.
- C. Een wolf is er wel en zorgt voor problemen.
- D. Een wolf bedreigt een mens of maakt een menselijk slachtoffer.

In alle gevallen is de communicatie gebaseerd op vragen als wat is werkelijk het geval, wat kunnen de gevolgen zijn, wat is de handelingsruimte en hoe wordt gehandeld?

Belangrijke aspecten onder A t/m D zijn dan de volgende:

Ad A. De wolf is er nog niet

Er zijn veel vragen. De politiek werkt samen met stakeholders aan een wolvenplan, Alterra schrijft dit in concept, WolvenInNederland informeert samen met steunzenders het publiek, start met educatieve activiteiten en verzamelt waarnemingen. Mogelijke communicatie- en educatiemiddelen en activiteiten zijn:

Communicatie:

- Bereikbaar zijn voor vragen.
- Waarnemingen melden.
- Lezingen verzorgen (op maat gesneden presentaties).
- Social media benutten.
- Informatieverstrekking via schriftelijke media.
- Informatieverstrekking via internet (websites, attentie via tijdschriften en email) en persberichten.
- Discussieprogramma's op TV.
- Uitdelen folders (algemene en toegespitste).
- Aanhaken op landelijke campagnes/activiteiten. (kinderboekenweek, natuurwerkdag en dergelijke).

Educatie

- Opzetten participatie-trajecten met voornaamste stakeholders.
- Excursies door IVN getrainde excursieleiders.
- Materiaal voor spreekbeurten en werkstukken.
- Lespakketten en programma's (voor zowel basis- als voortgezet onderwijs).
- Reizende tentoonstellingen/ exposities.
- Speurtochten, doe-bladen, puzzels e.d.
- Lezingen, debatten.

Communicatie (eenrichtingsverkeer, 'zender-ontvanger' model) is een veelgebruikte manier om burgers te informeren. Om burgers ook echt te betrekken en te activeren is echter meer nodig.

Educatie en participatie zijn bij uitstek geschikt om bewustwording te creëren, en veranderingen op gang te brengen in hoofd (kennis), hart (houding) en handen (gedrag).

Steunzenders:

- LTO, Faunafonds en diverse schapenhouderverenigingen voor boeren.
- KNJV voor jagers.
- Natuurorganisaties voor hun leden en achterban.
- IVN voor (school)kinderen en ouders, onder andere via hun netwerken van vrijwilligers, Nationale Parken, NME-Centra en Bezoekerscentra en haar lokale IVN-afdelingen.
- Recron, ANWB, dierentuinen en recreatieschappen.

Aanbeveling 5.11

Het verdient aanbeveling dat de rijksoverheid al in dit stadium uitdraagt dat ze met dit proces bezig is en haar nationale rol invult. Een voorbeeld hiervan is de opdracht tot het schrijven van het wolvenplan. Hetzelfde geldt voor de provincies en het Faunafonds vanuit hun decentrale verantwoordelijkheid. Belangrijk in dit vroege stadium is te starten met heldere communicatie en educatie, naast de oprichting van minimaal de structuren van het wolvenbureau.

Ad B. De wolf is er maar zorgt niet voor problemen

Er is een wolf gezien, er zijn veel vragen, een wolf kan schade veroorzaken, schade moet gecompenseerd worden, er worden waarnemingen gemeld. Implementatie van het wolvenplan wordt urgenter. Van belang is om in gesprek te blijven met de stakeholders. Er is een communicatie loket en een website met antwoorden op veel gestelde vragen. De aanwezige wolven worden gevolgd (monitoring) en het publiek wordt hierover geïnformeerd. Voor informatie over schadepreventie en schadetegemoetkomingen kan men bij het Faunafonds terecht, voor algemene informatie bij het wolvenbureau en WolvenInNederland, waarnemingen kunnen worden gemeld bij info@WolvenInNederland.nl.

De communicatie naar het publiek moet o.a. duidelijk maken dat het voeren van wolven gelijk staat met vragen om problemen. Parallel hieraan voortzetting van de communicatieve en educatieve activiteiten zoals genoemd onder Ad. A.

Aanbeveling 5.12

In dit geval is het van belang dat het wolvenbureau operationeel is en de belangrijkste aanbevelingen uit het wolvenplan zijn overgenomen door het beleid.

Ad C. Een wolf is er wel en zorgt voor problemen

Er is sprake van een wolf, die ondanks preventieve maatregelen schade oplevert. Dit leidt tot veel media-aandacht, mogelijk verlies aan draagvlak en de roep om ingrijpen. Het wolvenbureau zet in op verbeteren van preventieve maatregelen, communiceert dit en houdt de vinger aan de pols. De definitie van een probleemwolf is duidelijk en hetzelfde geldt voor de handelingsruimte.

Aanbeveling 5.13

In deze fase is het van belang dat het wolvenbureau operationeel is en de aanbevelingen uit voorliggend wolvenplan in uitvoering zijn. De rol van het Faunafonds is daarbij evident.

Ad D. Een wolf bedreigt een mens of maakt een menselijk slachtoffer

Er is sprake van een wolf, die ondanks dat dit zeldzaam is, toch een mens bedreigd heeft of zelfs een (vermeend) slachtoffer heeft gemaakt. Er is veel media-aandacht en verlies aan draagvlak dreigt. Er is een roep om in te grijpen. Het 'protocol probleemwolf' treedt in werking. Immers als een wolf een mens dood, dan is het doodschieten van de wolf in principe de beste optie. Het wolvenbureau adviseert de verantwoordelijke burgemeester om een crisisteam op te zetten en voorziet hem van inhoudelijke en procesmatige adviezen.

Aanbeveling 5.14

In dit geval is het van belang dat alle partijen langs afgesproken lijnen en binnen afgesproken kaders samenwerken en dat de voorgestelde taken en verantwoordelijkheden helder zijn belegd. Het wolvenbureau is volledig operationeel.

Van wolvenplan naar draaiboek wolf

Voor een aantal scenario's is op basis van denkbare protocollen (standaardprocedures) nader uitgewerkt *wie* onder welke omstandigheden *wat* kan doen (Wing, 2013). De scenario's worden met inleiding gepresenteerd. Er zijn natuurlijk veel meer scenario's denkbaar, die nader kunnen worden uitgewerkt als 'stroomschema's' in een draaiboek.

Organisatie

De provincies zijn, samen met de taatssecretaris van Economische Zaken is, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en het Faunafonds verantwoordelijk voor de communicatie en regie rondom wolven. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van de expertise van het wolvenbureau.

Aanbeveling 5.15

Overheden (Rijk, provincies, gemeenten, Faunafonds) verzorgen elk vanuit de eigen verantwoordelijkheid de communicatie over de wolf en stemmen dit af met het wolvenbureau.

Evaluatie, feedback en bijsturen

Communicatie vergt onderzoek naar het resultaat, opdat de communicatie-inspanning tijdig kan worden aangepast.

Aanbeveling 5.16

Elk halfjaar wordt het communicatieplan geëvalueerd.

Wolvenkeutel.

6 Monitoring, onderzoek en beheer

Inleiding

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de organisatie van de passieve monitoring van wolven zoals weergegeven in de geraadpleegde managementplannen in Duitsland en Frankrijk (Tabel 6.1). Er is in de tabel sprake van 'deskundigen'. In Saksen zijn de twee deskundigen per Landkreis medewerkers van het Landratsamt (al onder LRA genoemd eigenlijk), die de cursus bij LUPUS en in de Laustitz hebben gevolgd.

Dit zijn officiële medewerkers in het management. In alle andere deelstaten zijn de deskundigen personen die het monitoring vrijwillig ondersteunen. Er is dus wel een verschil tussen de organisatie in Saksen en in andere deelstaten in Duitsland.

Tabel 6.1

Organisatie van de monitoring van wolven in Duitsland en Frankrijk.

Gebied	Wie	Centrale organisatie	Methode/wat
Duitsland			
Bayern	Jagers, Staatsforsten, Luchs-wolfberater	LfU	Passieve monitoring, schade
Sachsen	LRA, NMG, Lupus, LfULG, IZW, NMG, BfN, per Landkreis 2 deskundigen	SMUL	Standaard protocol; passieve monitoring, veterinaire-pathologisch, telemetrie, genetisch onderzoek, dieetkeus, schade
Niedersachsen	NLWKN, 67 deskundigen in 16 landkreisen	NLWKN	Passieve monitoring, schade
Mecklenburg-Vorpommern	TU Dresden, IZW, LLLF, Müritzeum, 43 deskundigen	LUNG	Passieve monitoring, veterinaire-pathologisch, zoönosen, schade
Brandenburg	LUGV, 30 deskundigen	LUGV	Passieve monitoring, genetisch onderzoek, schade
Schleswig-Holstein	MLUR	MLUR, WildpARKEekholt	Passieve monitoring, schade
Sachsen-Anhalt	LfU, Bundesforstbetrieb, LUPUS	-	Passieve monitoring, telemetrie
Frankrijk	ONCFS, 1000 deskundigen in 12 departementen	ONCFS (CNERA-PAD)	Standaard protocol; passieve monitoring, genetisch onderzoek, dieetkeus, schade actieve monitoring: snowtracking, wolf howling

Afkortingen bij Tabel 6.1

SMUL Sächsisches Staatsministerium für Umwelt und Landwirtschaft

LRA Landratsamt

NMG Senkenberg Museum für naturkunde Görlitz

BfN Bundesamt für Naturschutz

IZW Leibnitz-instituut für Zoo en Wildtierforschung im Forschungsverbund Berlin

LfULG Landesamt für Umwelt, Landwirtschaft en Geologie

LfU Landesamtes für Umweltschutz (Sachsen-Anhalt)

LfU Landesamt für Umwelt (Bayern)

NLWKN Niedersächsische Landesbetrieb für Wasserwirtschaft, Küsten en Naturschutz

LUNG Landesamt für Umwelt, Naturschutz en Geologie

TU Dresden Technische Universität Dresden

IZW Instituut für Zoo- en Wildtierforschung in Berlin

LLLf Landesamt für Landbouw, Levensmiddelenveiligheid en Visserij

LUGV Landesamt für Umwelt, Gezondheid en Verbruikersbescherming

MLUR Ministerium für Landbouw, Umwelt en ländliche Räume

ONCFS Office National de la Chasse et de la Faune Sauvage

6.1 Leefgebied van wolven

Migrerende wolven zijn niet gebonden aan natuurgebieden. Mede hierom is belangrijke sterfte van wolven door het verkeer in Nederland aannemelijk. Bij de keuze van nieuw leefgebied zijn van belang het aanbod aan prooi, in het bijzonder wilde hoefdieren, en aan rust. Wat betreft dit laatste kan worden gedacht aan de inzet van vrijwilligers en afspraken met de Nederlandse Vereniging van Wildfotografen. Als deze voorwaarden in voldoende mate aanwezig zijn, kan een wolf zich vestigen in een nieuw leefgebied. Een wolf kan territoriaal worden en een deel van zijn/haar leefgebied verdedigen tegen soortgenoten (Krebs, 1985). Bij voldoende geschiktheid en de aanwezigheid van een partner zal de wolf zich voortplanten in het nieuwe leefgebied (voor definitie van leefgebied Hoofdstuk 3).

Wolf in zomervacht wakend bij nest met jongen.

Aanbeveling 6.1

Het verdient aanbeveling, waar mogelijk, rustige gebiedsdelen veilig te stellen rond de voortplantingsplaats(en) in een door de wolven uitgekozen leefgebied. Dit geldt in het bijzonder voor het recreatief medegebruik, de verkeersintensiteit en de snelheid van het verkeer.

Aanbeveling 6.2

Vestiging van wolven betekent dat zij wilde prooien in het nieuwe leefgebied vinden. Het is zaak uit te vinden welke dit zijn en hun voorkomen veilig te stellen. Het is van belang te onderzoeken in hoeverre hierbij kan worden aangesloten bij de bestaande monitoring van wilde hoefdieren door de Faunabeheereenheden. Om inzicht te krijgen in potentiële conflictgebieden, bijvoorbeeld bij afwezigheid van wilde hoefdieren en ruime aanwezigheid van gehouden schapen, zou inzicht in de spreiding in gehouden dieren ook in beeld gebracht kunnen worden.

Voor de opslag en analyse van waarnemingen van wolven kan worden aangesloten bij SCALP-criteria (*Status and Conservation of the Alpine Lynx Population*, Kaczensky *et al.* 2009). Deze criteria spelen ook een rol bij de definiëring van het begrip leefgebied. De letter 'C' staat voor categorie:

C1: harde feiten. Een bewezen waarneming (doodvondst, levend vangst, genetisch, door een deskundige bevestigde foto van gehele dier zijkant of voorkant plus kop, telemetrie).

-
- C2: bevestigde waarneming (door een deskundige bevestigde waarneming van sporen, prooi, uitwerpselen, foto, koor huilen).
  - C3: onbevestigde waarneming. Alle aanwijzingen waarbij een wolf als mogelijke veroorzaker niet is aan te wijzen of uit te sluiten (eventueel onder te verdelen in mogelijk of onwaarschijnlijk).
  - F: uitgesloten dat er sprake is van een wolf-gerelateerde waarneming.

De SCALP-criteria voor door wolven 'bezet gebied' zijn 5*5 km hokken met of een C1 of minimaal 3 C2 waarnemingen. In Duitsland wordt een gebied als leefgebied van wolven beschouwd wanneer in een cel van 10*10 km gedurende een jaar tenminste één C1 of drie C2 waarnemingen zijn gedaan. Tenminste twee van deze drie aanwijzingen moeten van verschillende aard zijn (spoor, uitwerpselen, prooi), anders zijn tien aanwijzingen vereist (BfN, 2009). Het managementplan van Sachsen definieert wolvenleefgebied als volgt: er is sprake van een wolvenleefgebied zodra een territoriale wolf of territoriale wolven zich gevestigd hebben. Onder een roedel verstaan we een wolvenpaar met jongen in een vast territorium, bevestigd door C1 en C2 gegevens (BfN 2009).

Aanbeveling 6.3

In ecologische zin is sprake van een wolvenleefgebied wanneer in een gebied tenminste één C1- of drie C2-waarnemingen van verschillend type zijn gedaan, volgens de SCALP-criteria. Het is niet zinvol om hieraan vooraf een minimum oppervlakte-eis te stellen.

6.2 Passieve en actieve monitoring, ecologisch onderzoek

Bij het volgen van de aanwezigheid van wolven in Nederland en de effecten daarvan kan onderscheid worden gemaakt tussen passieve en actieve monitoring en ecologisch onderzoek. Er bestaat tussen beide een nauw verband: de monitoring is gericht op de beantwoording van de in het onderzoek gestelde vragen en houdt o.a. in een gestandaardiseerde omgang met wolf-gerelateerde waarnemingen. Het moge duidelijk zijn dat de overgang van passieve naar actieve monitoring en ecologisch onderzoek een glijdende schaal is: de onderzoeksinspanning groeit met de vordering van de vestiging van wolven.

In gebieden waar de wolf nog niet voorkomt of in de vestigingsfase zit, is minimaal de passieve monitoring geregeld: het verzamelen en valideren van meldingen van prenten, zichtwaarnemingen, huilwaarnemingen, prooi en doodvondsten van wolven door deskundigen van het wolvenbureau.

Wanneer wolven zich permanent hebben gevestigd wordt de passieve monitoring gecontinueerd maar uitgebreid met ecologisch, veterinaire, forensisch en pathologisch onderzoek aan dode wolven. Het onderzoek is gericht op het vaststellen van de populatiegrootte (roedels, territoriale paren, eenlingen), verspreiding, reproductiestatus, dieetkeus en schade. Bij secties op dode wolven wordt ecologisch, veterinaire, pathologisch en forensisch onderzoek gedaan. De opslag van onderzoeksmateriaal vindt gecentraliseerd plaats. Actieve monitoring vindt nu op uitgebreidere schaal plaats en meer onderzoeksinstituten zijn betrokken bij de analyse van data en monsters. Genetisch onderzoek aan weefsel en excrementen (herkomst en verwantschap) wordt geïntensiveerd en geeft informatie over soort, geslacht, populatiegrootte en samenstelling van het roedel. Daarnaast wordt actief gespeurd naar de aanwezigheid van wolven en wordt telemetrisch onderzoek en de inzet van cameravallen ter hand genomen. In aansluiting bij wat gebeurt in enkele Duitse deelstaten kunnen afschot aantallen van wilde hoefdieren (prooidieren) worden geanalyseerd in relatie tot de aanwezigheid van de wolf en zijn dieetkeus (kader populatiebeheer hoefdieren). De focus kan hierbij liggen op trends (Boitani mondelinge mededeling; Groot Bruinderink *et al.*, 2012a). Hetzelfde geldt voor de manier waarop de wilde hoefdieren hun leefgebied benutten (zie ook <http://www.1815.ch/wallis/aktuell/woelfe-spielen-wichtige-rolle-in-der-schweizer-waldpflege-117019.html>).

Populatiebeheer hoefdieren

Vestiging van wolven heeft mogelijk gevolgen voor de aantallen wilde hoefdieren die in een gebied kunnen leven. Monitoring van trends van deze prooien is daarom van belang. De te beantwoorden vraag daarbij is of en hoe het traditionele populatiebeheer kan worden gecontinueerd. Hoefdieren kunnen hun gedrag en terreingebruik aanpassen aan de aanwezigheid van predatoren. Ook dit kan een effect hebben op het traditionele populatiebeheer. Op voorhand is een effect op het gedrag van prooidieren en hun bewegingen in het landschap niet te voorspellen.

Aanbeveling 6.4

In een vroege fase is tenminste de passieve monitoring geregeld welke wordt uitgevoerd door deskundigen verbonden aan het wolvenbureau. Zodra er sprake is van enkele roedels wolven in Nederland, wordt het onderzoek opgeschaald en moet extra informatie worden verzameld over roedelgrootte, territoriumgrootte, voortplantingssucces e.d.

Voor voorbeelden en details over hoe de monitoring en het ecologisch onderzoek in Duitsland en andere Europese landen is opgezet verwijzen we naar Reinhardt en Kluth (2007), Kaczenski *et al.* (2009) en naar de Carnivore guidelines (Linnel *et al.* 2008). Richtinggevend hierbij is de zesjaarlijkse verantwoording van Nederland naar de EU (Assessment, monitoring and reporting under Article 17 of the Habitats Directive: Explanatory notes and guidelines. Final Draft 2006 und DocHab-04-03/03 rev.3).

Aanbeveling 6.5

Het is wenselijk dat onderzoek en monitoring in Nederland inhoudelijk aansluit bij dat van de ons omringende landen, opdat op Europees niveau gegevensreeksen worden verkregen en Nederland optimaal profiteert van ervaringen in het buitenland. Dit raakt ook aan de aanbeveling dat Nederland zich, cf. de Carnivore guidelines, met de buurlanden buigt over een grensoverschrijdend wolvenplan.

De belangrijkste onderdelen van het ecologisch onderzoek zijn (1 t/m 5):

1. Verspreidingsgebied (IUCN: extent of occurrence) met gegevens over:

- oppervlakte (in km²)
- datum waarop dit werd vastgesteld
- kwaliteit van gebruikte gegevens
- trend (veranderingen in leefgebied)
- omvang trend
- tijdsperiode van trend
- reden van trend

2. De populatie, met gegevens over:

- omvang in biogeografische regio
- methode waarmee dit is vastgesteld
- kwaliteit van de gebruikte gegevens
- trend (stabiel, toename, afname, onbekend)
- omvang trend
- tijdsperiode van de trend
- reden voor de trend
- criteria voor trendwijziging (gewoonlijk 1%)
- invloeden op duurzaam voortbestaan
- bedreigingen duurzaam voortbestaan
- populatiestructuur

In relatie tot punt 1 en 2 geldt specifiek voor het ecologisch onderzoek aan wolven het systematisch speuren bij aanwezigheid van een sneeuwdek, genetische analyses, huilimitaties ('s zomers; soms bewust niet om wolven niet te verstoren en de relatie mens-wolf zuiver te houden), het verzamelen van bewijs voor presentie (cameravallen), telemetrie, analyse van afschotgegevens van prooidieren en autopsie op dode dieren. Op deze wijze ontstaat inzicht in het verspreidingsgebied, de aantallen roedels, het aantal markerende paartjes, het aantal territoriale wolven, de omvang van de roedels en

---

de reproductie. Precieze schattingen van de populatieomvang van wolven zijn lastig. Het is beter en praktischer zich te richten op het aantal reproducerende roedels.

Aanbeveling 6.6

Ecologisch onderzoek moet licht werpen op de belangrijkste prooidieren voor wolven in Nederland. Aanbevolen wordt om gebruik te maken van de trendbepalingen van de Faunabeheereenheden van de meest voor de hand liggende prooidiersoorten. In Nederland zijn dit ree, edelhert, wild zwijn, damhert, konijn en haas (met lokaal wellicht ook in het wild levende runderen, huisvarkens, paarden en moeflons).

Aanbeveling 6.7

Telemetrisch onderzoek is van belang voor het verzamelen van kennis over de wolf (territoriumgrootte, onderscheid roedels, dichtheid aan wolven, terreingebruik, dispersie, inzicht in het lot van afzonderlijke dieren) en kan in veel opzichten helpen bij het vergroten van het maatschappelijk draagvlak. Het kan ook licht werpen op de vraag in hoeverre mitigerende maatregelen ter voorkoming van sterfte van wolven in het verkeer genomen kunnen worden. Bij aanwezigheid van een wolf in Nederland is het om die reden gewenst om een GPS-zender onder handbereik te hebben voor het geval dat de mogelijkheid zich voordoet om een wolf te zenderen (toevalskans).

Aanbeveling 6.8

Het verdient aanbeveling zich te buigen over de vraag hoe wolven te vangen bijvoorbeeld voor wetenschappelijk onderzoek. In de praktijk wordt dit veelal gedaan met de (verboden!) pootklem en of een verdovingsgeweer (<http://www.ibriwolf.it/en>).

3. Habitat, met gegevens over:

- habitatbeschrijving
- een schatting van het bezette en het geschikte habitat
- trend in oppervlak
- tijdsperiode van de trend
- reden voor de trend

In relatie tot de habitat is de ontwikkeling van habitatgeschiktheidsmodellen (habitat suitability models) van belang, gevoed door data uit bezet gebied en toegepast, geëxtrapoleerd op/naar te bezetten gebied (Linnell *et al.*, 2008).

4. Perspectief, met gegevens over:

- de lange termijn overlevingskansen van de populatie in de biogeografische regio.

5. Aanvullende informatie over:

- - referentiewaarden voor een FRP (Favourable Reference Population; zie ook bij GvI; Linnell *et al.*, 2008).

Aanbeveling 6.9

Het is wenselijk dat monitoring en onderzoek in Nederland inhoudelijk aansluiten bij dat van de ons omringende landen, opdat op Europees niveau gegevensreeksen worden verkregen en Nederland optimaal profiteert van ervaringen in het buitenland. Dit raakt ook aan de aanbeveling dat Nederland zich, cf. de Carnivore guidelines, met de buurlanden buigt over een grensoverschrijdend wolvenplan.

6.3 Wolf-gerelateerde waarnemingen

Er worden vier typen van aan wolven gerelateerde waarnemingen onderscheiden:

1. sporen van een wolf
2. de waarneming van een levende wolf
3. de vondst van een prooidier van een wolf en
4. de vondst van een dode wolf

Het type waarneming van een probleemwolf is uitvoerig hierboven behandeld. Een eerste schifting tussen wolf en hond is cruciaal (schade aan vee, aanrijdingen).

Aanbeveling 6.10

Het is onmogelijk (en niet wenselijk) om vanaf heden bij elke melding uit te rukken om sporenonderzoek te verrichten. Het advies luidt dan ook om pas bij de 'verdenking van de aanwezigheid van een wolf', al dan niet in combinatie met schademeldingen, actief ter plekke sporenonderzoek te gaan doen om vast te stellen of er daadwerkelijk sprake is van (schade door) een wolf. Invulling van het criterium 'verdenking van de aanwezigheid van een wolf' berust bij het wolvenbureau.

Aanbeveling 6.11

Enieder die betrokken is bij het transport van wolven (dood of levend) of onderdelen van wolven (uitwerpselen, haren, karkas e.d.) beschikt daartoe over een toegesneden ontheffing van de Ff-wet en een EU-CITES-certificaat en/of een registratie als wetenschappelijke instelling onder het CITES-verdrag.

Aanbeveling 6.12

Voor de opslag en analyse van data van wolf-gerelateerde waarnemingen kan worden aangesloten bij SCALP-criteria (Kaczensky *et al.*, 2009). Het gebruik van moderne communicatiemedia wordt aanbevolen (iPhones).

Aanbeveling 6.13

De betrokken overheden (provincies en het ministerie van Economische Zaken) maken afspraken over de bekostiging van inzet van personen en middelen van WolvenInNederland, NFI, Alterra, DWHC, RIVM, CVI en Naturalis, welke samenhangen met een correcte uitvoering van daartoe op te stellen protocollen.

Aanbeveling 6.14

Het wolvenbureau werkt vanaf de instelling aan naamsbekendheid, zodat de vinder (particulieren, meldkamer politie, dierenambulance, gemeentes, NGO's, wegbeheerder en weggebruiker, Stichting Wildaanrijdingen Nederland, BOA's) van 1) sporen van een wolf, de waarnemer van 2) een levende wolf, de vinder van 3) een prooidier van een wolf en de vinder van 4) een dode wolf, de weg weet en zijn waarneming meldt bij het wolvenbureau of bij WolvenInNederland. Feitelijk moet overal waar een melding kan binnenkomen een poster hangen met 'bel het wolvenbureau' of 'bel WolvenInNederland' (en laat de 'plaats delict' intact). Zo kort mogelijk na de melding wordt overgegaan tot het veilig stellen van het kadaver, sporenonderzoek, etc. alles volgens daartoe op te stellen standaardprotocollen. Wolvenbureau en WolvenInNederland zijn daartoe 24*7 bereikbaar.

DNA-analyses

In een aantal hierna beschreven situaties worden weefsel- of slijmmonsters van de wolf of van zijn keutels en prooi (bijtwonden) verzameld voor DNA-analyse. Voorgesteld wordt om standaard deze verzamelde monsters te verzenden naar Alterra waar DNA-extractie plaatsvindt. Het DNA wordt gedeeld met Naturalis en door beide instituten voor analyse opgestuurd naar respectievelijk Senckenberg en ISPRA. Gestreefd wordt naar EU-samenwerking om in te toekomst minder van deze instituten afhankelijk te zijn.

1. Sporen van een wolf

Het wolvenbureau stuurt bij een melding van sporen van een wolf een deskundige op locatie. Sporen worden volgens een standaardprotocol vastgelegd.

Aanbeveling 6.15

Het wolvenbureau registreert, vanaf de komst van de eerste wolf in Nederland, informatie over aan wolf-gerelateerde waarnemingen. Van belang is dat de gecontroleerde waarneming in het bestand van de Zoogdierverseniging komt. Via het Netwerk Ecologische Monitoring kunnen deze waarnemingen de basis bieden voor de zesjaarlijkse rapportage aan Brussel (net zoals dat nu voor andere HR-soorten gebeurt).

Aanbeveling 6.16

Veelvuldige meldingen van waarnemingen van wolven uit één regio vormen aanleiding tot nader onderzoek door de deskundigen van of aangetakt aan het wolvenbureau. Die zoeken daarbij systematisch naar aanwijzingen op bijvoorbeeld bospaden, langs rasters en andere lijnvormige landschapselementen. Ook spoorstroom en cameravallen kunnen worden benut. Speuren naar welpen voor het vaststellen van reproductie kan het best gebeuren vanaf einde juni.

Aanbeveling 6.17

Sporen worden volgens een standaard (SCALP) protocol vastgelegd (Kaczensky en Huber 1994; Kaczensky *et al.*, 2008): spoorlengte, individuele prenten, foto inclusief referentieobject (1 euro/meetlint), gipsafdruk, registratieformulier, datum, vindplaats (gps), omschrijving vindplaats. Er worden zo mogelijk haren en uitwerpselen verzameld voor het DNA-onderzoek. De deskundige zorgt voor archivering van zijn ervaringen door het wolvenbureau. Het wolvenbureau verzorgt de berichtgeving rond de waarneming.

Aanbeveling 6.18

Microscopisch onderzoek van haren kan licht werpen op de vraag of een wolf kan worden uitgesloten, maar microscopisch kunnen haren van wolven niet worden onderscheiden van hondenharen. Daartoe is een genetische analyse vereist. Monsters worden daartoe in papier droog opgeslagen (met silicagel) of ingevroren).

Aanbeveling 6.19

Nabootsen van huilen door wolven levert vaak een reactie op welke tevens aanwijzingen kan bevatten over reproductie. Omdat dit verstorend kan werken op pups moet deze methode beperkt en alleen deskundig worden ingezet.

Aanbeveling 6.20

Veiligheid en bescherming van de mens heeft bij de vondst van keutels, een prooidier of een kadaver van een wolf (zie onder bij 4) of bij een gewonde wolf (zie onder bij 2) de hoogste prioriteit. Wolven en hun prooidieren kunnen bacteriën, schimmels en virussen bij zich dragen, inclusief organismen die overdraagbaar zijn op mensen (zoönosen). Hoewel het zelden voorkomt dat deze overgedragen worden op mensen, dienen de nodige veiligheidsmaatregelen te worden getroffen. Daarbij gaat het om:

- het dragen van handschoenen en gepast schoeisel wanneer men met het dier, karkas, of onderdelen daarvan werkt;
- het wassen van blootgestelde huid en kleding na contact met het dier en het bedekken van eventuele verwondingen met geschikte pleisters om infectie te voorkomen.

2. Een waarneming van een levende wolf

Levende wolven kan slaan op zichtwaarnemingen van wolven maar ook op wolven die worden gevangen voor onderzoek, gewonde of zieke wolven of verweesde welpen die tijdelijk moeten worden opgevangen.

Zichtwaarnemingen

Het gevaar voor verwisseling met honden ligt op de loer, in het bijzonder met Tsjechische en Saarloose wolfshonden. Daarom moet bij gevangen wolven de identiteit zorgvuldig worden aangetoond, bij voorkeur middels DNA-onderzoek (zie ook bij SCALP-criteria).

Aanbeveling 6.21

De deskundige van het wolvenbureau regelt de validatie van de waarneming. De deskundige zorgt, bij een positieve uitslag, voor het vastleggen van locatie, film, foto, sporen en ander 'bewijsmateriaal' volgens een standaard protocol en voor registratie van zijn ervaringen door het wolvenbureau. Het wolvenbureau verzorgt de berichtgeving rond de waarneming.

Gevangen wolven

Het is mogelijk dat een wolf wordt gevangen, bijvoorbeeld voor het telemetrisch onderzoek. Levend gevangen wolven zijn een belangrijke bron van informatie en worden dan ook volgens een daartoe op te stellen gestandaardiseerd protocol behandeld, waarbij foto's worden genomen en een bloed-, haar- en/of speekselmonster wordt genomen voor genetische identificatie. De aanwezigheid van een geautoriseerde en deskundige dierenarts is hierbij vereist.

Aanbeveling 6.22

Een geautoriseerde en deskundige dierenarts is lid van het team dat zich bezighoudt met de vangst van wolven.

Gewonde wolven en verweesde pups

Gewonde wolven worden gemeld bij het wolvenbureau. Eventuele behandeling vindt plaats door een bevoegd en deskundig dierenarts die in overleg met een wolvenexpert bepaalt of vrijlating mogelijk is of dat het dier wordt geëuthanaseerd. Vrijlating vindt bij voorkeur plaats op de plek waar het dier werd gevonden. De maatstaf voor het doden van een gewonde volwassen wolf ligt hoog, ook invalide wolven (deels blind, mank) kunnen probleemloos terug naar de natuur en jarenlang pups grootbrengen. Dieren die niet terug kunnen naar de natuur worden gedood.

Aanbeveling 6.23

Het plaatsen van een volwassen wilde wolf in quarantaine, bijvoorbeeld voor revalidatie, wordt in het algemeen als niet realistisch gezien. Voor een volwassen wilde wolf is dit een zeer traumatische en daarmee dieronvriendelijke optie.

Gewonde of verweesde pups die voor 1 oktober worden gevonden (en dus jonger zijn dan een ½ jaar) mogen worden opgefokt en gehouden omdat deze nog kunnen wennen aan een leven in gevangenschap. Voor noodgevallen kan een catalogus met criteria opgesteld worden die geraadpleegd kan worden via de politie, waarna indien noodzakelijk ingegrepen kan worden zonder de tussenkomst van een dierenarts. De overheid wordt vooraf geïnformeerd en het hele proces wordt uitvoerig gedocumenteerd voor de meldingsplicht aan de EU. Eventuele tijdelijke quarantaine van gewonde of verweesde pups kan alleen plaatsvinden bij door de Dienst Regelingen geautoriseerde opvangcentra (<http://www.hetInvloket.nl/xmlpages/page/Invloket/actueel/document/fileitem/2202001>).

Nederland heeft op dit moment geen geschikt opvangcentrum voor gewonde of verweesde pups van wolven en/of gewonde volwassen wolven. Het gebruik van opvangcentra in het buitenland vereist een FF-wet ontheffing voor het grensoverschrijdend vervoer. Een andere mogelijkheid is tijdelijk opvang in dierentuinen, maar ook zij hebben daarvoor niet de benodigde vergunningen (Wing, 2013).

Aanbeveling 6.24

Gewonde wolven die niet terug kunnen naar de natuur worden gedood. Gewonde of verweesde pups die voor 1 oktober zijn geboren mogen worden opgefokt en gehouden in een opvangcentrum of dierentuin. Beoordeling van de situatie is mede aan een bevoegd en deskundig dierenarts (expertise-arts).

Aanbeveling 6.25

Het verdient aanbeveling op voorhand de bevoegdheid om een wolf te doden te regelen, zodat bij urgentie meteen gehandeld kan worden.

Aanbeveling 6.26

Het doden van een gewonde wolf kan met het geweer of een dodelijke injectie, afhankelijk van de situatie welke door de deskundigen, inclusief een geautoriseerde dierenarts, wordt beoordeeld. Voor veiligheid en bescherming zie onder '1 Sporen van een wolf' hierboven.

---

3. De vondst van een prooidier van een wolf

Een prooidier van een wolf kan zijn een dier dat behoort tot de wilde fauna, een landbouwhuisdier (vee als schaap, koe e.d.), een huisdier (hond) of een hobbydier (bijvoorbeeld van een kinderboerderij). In het navolgende wordt dit onderscheid gecompriëerd tot wilde en gehouden prooien.

Aanbeveling 6.27

Het verdient aanbeveling te werken naar een systeem waarbij de vinder van een prooidier van een wolf de vondst van zowel een wilde prooi als een gehouden prooi binnen 24 uur meldt bij het wolvenbureau of het Faunafonds. Beide partijen werken nauw samen zodat ook het Faunafonds een goed overzicht heeft van het verspreidingsgebied van wolven.

Aanbeveling 6.28

Een dood gevonden prooidier wordt door de deskundige van het wolvenbureau veiliggesteld. Zo mogelijk worden door de deskundige ook gewonde prooidieren ter beschikking gehouden voor onderzoek. De aanwezigheid van een geautoriseerde dierenarts hierbij is wenselijk. De deskundige zorgt voor het vastleggen van sporen in de omgeving volgens een standaard, nader te ontwikkelen protocol. Voor DNA-onderzoek aan de hand van beetsporen (slijm) is snelheid gewenst, binnen 24 uur moet een monster zijn genomen om nog een DNA-profiel vast te stellen (wel of niet wolf en welke wolf).

Aanbeveling 6.29

Wilde prooi

Bij het vinden van een wilde prooi wordt door de deskundige van het wolvenbureau de omgeving afgespeurd volgens een standaard protocol (uitwerpselen, sporen, haren). Er worden, ook door de deskundige, foto's gemaakt van: omgeving, vindplaats, prooi, detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (1 euro/ meetlint). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd geslacht conditie van de prooi, doodsoorzaak, sectie in het veld (vraatbeeld en onderhuidse sporen) worden door de deskundige geregistreerd. De prooi blijft in overleg met de lokale beheerder in het veld achter (camera plaatsen, ook al komt een wolf waarschijnlijk niet terug bij een naar mens ruikende prooi).

Aanbeveling 6.30

Gehouden prooi

Ook bij het vinden van een 'gehouden prooi' wordt de omgeving door de deskundige van het wolvenbureau afgespeurd (uitwerpselen, sporen, haren) en worden foto's gemaakt van: omgeving, vindplaats, prooi, detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (1 euro/ meetlint). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd geslacht conditie van de prooi, vraatbeeld worden genoteerd. Voor een taxatie van de schade laat de deskundige zich vergezellen door de vertegenwoordiger van het Faunafonds in het wolvenbureau dan wel door een daartoe aangewezen taxateur. De deskundige regelt de sectie in het veld. Hierbij worden o.a. doodsoorzaak, vraatbeeld (bijtonden) en onderhuidse sporen geregistreerd. Het kadaver gaat naar het destructiebedrijf.

Aanbeveling 6.31

Onderzoek aan gewonde prooidieren verloopt, eveneens via een standaard protocol, door de deskundige van het wolvenbureau en een geautoriseerde dierenarts ter plekke. Indien noodzakelijk en mogelijk worden gewonde prooidieren behandeld of geëuthanaseerd. Daarom is de aanwezigheid van een geautoriseerde dierenarts gewenst.

Aanbeveling 6.32

Voor een taxatie van de schade laat de deskundige zich vergezellen door de vertegenwoordiger van het Faunafonds in het wolvenbureau dan wel door een daartoe aangewezen taxateur. In alle gevallen worden de bevindingen door de deskundige teruggekoppeld met en geregistreerd door het wolvenbureau. Het wolvenbureau verzorgt de berichtgeving rond de vondst van het (de) prooidier(en).

Aanbeveling 6.33

Om duidelijkheid te creëren is het gewenst dat het Faunafonds zich buigt over de vraag op basis van welke criteria de schade kan worden vergoed (in de vestigingsfase/de komende jaren).

Voor veiligheid en bescherming zie onder '1 Sporen van een wolf' hierboven.

4. De vondst van een kadaver van een wolf

Aanbeveling 6.34

De instituten die een kadaver willen (kunnen) onderzoeken of vervoeren vragen daartoe zelf tijdig de benodigde Flora- en faunawetonthefingen en EU-CITES-certificaten aan. Het ministerie van Economische Zaken zorgt voor een voortvarende behandeling van de aanvragen. Ontheffingen en certificaten zijn ook aan de orde bij het verzamelen van onderdelen van de wolf (DNA-monsters, speekselmonsters etc.) en het transporteren daarvan. DWHC kan per sms ontheffing CITES regelen voor betrokken personen. Bij twijfelgevallen over benodigde ontheffingen of certificaten nemen instituten altijd contact op met Dienst Regelingen van het ministerie van EZ.

Aanbeveling 6.35

Het wolvenbureau stuurt een validatiedeskundige op locatie, vergezeld door een technisch rechercheur van de politie en/of een BOA. De technische recherche kan in een later stadium desgewenst het NFI inschakelen. Een gevonden kadaver wordt door de deskundige altijd veiliggesteld (in koeling, maar niet diepgevroren). Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd (uitwerpselen, sporen, haren, speekselmonsters, necrofiele entomofauna). Er worden foto's gemaakt van de omgeving, vindplaats, wolf, detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (1 euro/meetlint). De datum wordt geregistreerd, evenals de vindplaats (gps) en de vinder.

Aanbeveling 6.36

Bij autopsie op een dood gevonden wolf is het zaak om optimaal te profiteren van de deskundigheid die bij diverse instellingen en instituten aanwezig is. Voor de hand liggend zijn WolvenInNederland, Alterra, DWHC, Naturalis, RIVM en het CVI.

Aanbeveling 6.37

De sectie levert zekerheid over de vraag of aangifteplichtige ziekten kunnen worden uitgesloten. Wanneer bij sectie of anderszins komt vast te staan dat het dier illegaal werd gedood dan wel sterke vermoedens daarover bestaan, wordt door het wolvenbureau aangifte gedaan bij de politie en stelt Justitie nader onderzoek in. Het ministerie van EZ maakt vooraf afspraken met het Openbaar Ministerie over eisen bewijsvoering, financiën en organisatie.

Aanbeveling 6.38

In alle andere gevallen bericht de deskundige DWHC te Utrecht en regelt samen met DWHC het transport van het kadaver naar Utrecht. DWHC is voor dit doel altijd (7*24) bereikbaar. DWHC meldt de vondst aan Alterra, CVI, RIVM en Naturalis zodat dezelfde dag nog een gezamenlijke sectie te Utrecht kan worden verricht. DWHC heeft de lead bij deze sectie. Naturalis opent het dier zodat huid en skelet zoveel mogelijk intact blijven voor het prepareren/conservieren. Alle partners volgen bij sectie een standaard, nader te ontwikkelen protocol. De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd.

Aanbeveling 6.39

Er zal aan de hand van een sampleplan een biobank worden aangelegd, waarin organen en weefsels van het kadaver worden veiliggesteld volgens een standaard, nader te ontwikkelen protocol. DWHC zorgt voor een voor alle partners toegankelijke database en de beschikking over samples van monsters (aliquots) voor aanvullend onderzoek. De toekomst zal uitwijzen om hoeveel wolven dit gaat.

Aanbeveling 6.40

Het Senckenberg Research Institute in Gelnhausen, verbonden aan de universiteit van Frankfurt, doet de DNA-analyses voor wolven in Duitsland, Polen en Denemarken en beschikt over een databank die onderzoek naar herkomst mogelijk maakt. Omdat de Pools-Duitse populatie een zeer waarschijnlijke bron vormt voor Nederland, gaat een DNA-monster naar dit instituut. Tegelijkertijd gaat een DNA-monster naar het ISPRA dat beschikt over een databank van Italiaans-Franse wolven. Alterra en Naturalis treden hierin gezamenlijk op.

Aanbeveling 6.41

Het verdient aanbeveling dat vanuit Nederland initiatief wordt genomen voor, dan wel aansluiting wordt gezocht bij EU-brede samenwerkingsverbanden om te zorgen voor een EU-brede openbare referentie set voor wolven-DNA. Dit zou in de toekomst de mogelijkheid bieden om analyseresultaten snel te kunnen vergelijken, ongeacht wie de analyses heeft uitgevoerd.

Aanbeveling 6.42

De uitslag van sectie en analyses gaat naar alle betrokken partners en naar het wolvenbureau. Het restant van het kadaver na sectie (zoveel mogelijk in tact skelet en huid) wordt voor nader onderzoek gedurende twee weken bewaard bij DWHC. De uiteindelijke bestemming is de natuurhistorische collectie van Naturalis. De geprepareerde wolf kan daarna op verzoek worden uitgeleend, bijvoorbeeld aan bezoekerscentra o.i.d.

Aanbeveling 6.43

Het wolvenbureau verzorgt de communicatie over de vondst van het kadaver van de wolf en de resultaten van het onderzoek. Communicatie door anderen gaat in afstemming met het wolvenbureau. Zolang het wolvenbureau nog niet operationeel is neemt EZ deze taak op zich.

Samenwerking tussen partijen

De 'wolf van Luttelgeest' heeft aangetoond dat een verbetering mogelijk is in de samenwerking tussen betrokken partijen, waarbij afspraken op directieniveau van de betrokken wetenschappelijke instituten en een centrale regie van het ministerie van Economische Zaken onontbeerlijk is.

Aanbeveling 6.44

Het verdient aanbeveling om a) op directieniveau en b) onder de centrale regie van het ministerie van Economische Zaken, de samenwerking tussen de betrokken onderzoeksinstituten te regelen.

Aanbevolen wordt om duidelijke afspraken te maken over:

- de verdeling van de onderzoektaken (wie doet wat?),
- het gebruik van het verzamelde onderzoeksmateriaal voor analyses buiten de toegewezen onderzoekstaken om,
- de omgang met de media,
- de wetenschappelijke publicatie van de onderzoeksresultaten, waarbij de wetenschappelijke onafhankelijkheid voorop staat.

Voor veiligheid en bescherming zie onder '1 Sporen van een wolf' hierboven.

Wolven in winterkleed.

---

7 Schadepreventie en - tegemoetkomingen

Inleiding

In landen in Europa waar wolven op populatieniveau voorkomen vormt predatie van landbouwhuisdieren een terugkerend fenomeen. De mate waarin dit type schade wordt toegebracht kan samenhangen met het aantal wolven, hun al dan niet intacte sociale structuur, het aanbod aan wilde hoefdieren, de aantallen landbouwhuisdieren en de manier waarop deze worden gehouden en het gebruik van preventieve middelen. In Duitsland leren de boeren hun vee te beschermen waardoor de schade afneemt. Tegelijk neemt leefgebied toe waardoor schade toeneemt. Per saldo houdt dit elkaar min of meer in evenwicht. Duitsland is dan ook niet vergelijkbaar met situaties met langdurig stabiele wolvenpopulaties.

Bij lage aantallen wolven is de schade veelal gering en irrelevant voor de veehouderij als geheel (<1% van de veestapel; Gazzola *et al.*, 2008). De impact op individuele boeren kan echter groot zijn. Met uitzondering van de Baltische staten zijn er in de gehele EU schaderegelingen van staatswege, die hand in hand gaan met preventieregelingen (Reinhardt en Kluth, 2007). Beide vereisen voorlichting, communicatie en klachtenafwikkeling door een centrale organisatie. Aspecten daarbij zijn tijdige melding, juist gebruik van preventieve middelen, de ligging van de veehouderij t.o.v. de kern van het wolvegebied (is het fenomeen wolf nieuw of al langer bekend), de werkwijze bij twijfel over de 'dader' (hond, vos of wolf) en of dieren beroepsmatig of hobbymatig worden gehouden. In het algemeen worden alle gedode gehouden dieren onderzocht volgens een standaard protocol. Het nemen van preventieve maatregelen in een wolvegebied wordt veelal gesubsidieerd. Schade veroorzaakt door honden en vossen wordt niet vergoed (van een hond kan op de eigenaar worden verhaald als die bekend is).

Als we de resultaten van een onderzoek in Limburg mogen extrapoleren kent de schapenhouderij in Nederland jaarlijks een verlies kent van enkele duizenden dode schapen door vos en hond. Dat wordt nu niet vergoed.

Aanbeveling 7.1

Het verdient aanbeveling om in een vroeg stadium per provincie inzicht te verwerven in het aantal schapen dat door honden en/of vossen wordt gedood.

Aanbeveling 7.2

Gelet op de kans op predatie van gehouden dieren verdient het aanbeveling om een centraal meldpunt in te richten waar de burger met dit type klachten terecht kan. Dit centraal meldpunt verzorgt ook de communicatie over preventie van en tegemoetkomingen in geleden verliezen. Aanbevolen wordt daarbij de procedures van het Faunafonds te volgen. Wolvenbureau en Faunafonds kunnen hier elkaar versterken.

Preventie is in alle Duitse managementplannen de verantwoordelijkheid van grondeigenaren (Tabel 7.1). Zij zijn verplicht om afdoende preventieve maatregelen te nemen in een straal van 30 km rondom bekend wolvegebied, met een overgangstermijn van één jaar waarin schade altijd wordt vergoed. In Frankrijk is preventie niet verplicht, maar preventieve maatregelen worden wel gesubsidieerd, veelal conform EU-regelingen. Voor ad hoc preventie worden soms preventieve middelen uitgeleend (flexinetten, vlaggetjeslinten) daar waar wolven nieuw gebied koloniseren. Tegemoetkomingen in het nemen van preventieve maatregelen beslaan over het algemeen slechts de materiaalkosten. In meerwerk in uren door de boer wordt niet voorzien. Lokaal zijn vrijwilligersnetwerken actief om hierin te ondersteunen.

Tabel 7.1*Overzicht verantwoordelijkheden ingeval van preventie en schade in Duitsland en Frankrijk.*

Gebied	Preventie	Schade
Duitsland		
Bayern	-	BN
Sachsen	Grondgebruiker, LFULG	LRA, LFULG, LD DD
Niedersachsen	Grondgebruiker, NLWKN	-
Mecklenburg-Vorpommern	Grondgebruiker, LU	LUNG, StALU
Brandenburg	Grondgebruiker, LUGV, MIL	LUGV, LBB
Schleswig-Holstein	Grondgebruiker, MLUR	MLUR
Sachsen-Anhalt	-	-
Frankrijk	MEEDDAT	MEEDDAT, ONCFS, DDAF

Afkortingen bij Tabel 7.1

LRA Landratsamt

LfULG Landesamt für Umwelt, Landwirtschaft und Geologie

NLWKN Niedersächsische Landesbetrieb für Wasserwirtschaft, Küsten und Naturschutz

LUNG Landesamt für Umwelt, Naturschutz und Geologie

LUGV Landesamt für Umwelt, Gesundheit und Verbraucherschutz

MLUR Ministerium für Landwirtschaft, Umwelt und ländliche Räume

LU Ministerium für Landwirtschaft, Umwelt und Verbraucherschutz M-V

StALU Staatliches Amt für Landwirtschaft und Umwelt/Obere Naturschutzbehörde

LBB Landeslabor Berlin_Brandenburg

LD DD Landesdirektion Dresden

ONCFS Office National de la Chasse et de la Faune Sauvage

MEEDDAT Ministry of Ecology, Energy, Sustainable Development and the Development of the Territory

DDAF Direction départementale de l'Agriculture et de la Forêt

De meeste EU-landen hebben schaderegelingen op nationaal niveau (Tabel 7.2).

Tabel 7.2

Overzicht van schaderegelingen in Europa (Reinhardt en Kluth 2007; Kaczensky et al., 2013).

Land	Financiering	Organisatie	Diersoort	Hoeveel
Albanië	-	-	-	-
Bulgarije	Jagers	Jagers	"schade"	0
Duitsland	Bundesland	divers	Landbouwhuisdieren, jachthonden, hobbydieren divers	85-100% marktwaarde
Estland	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren	100% marktwaarde
Finland	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren, rendieren, honden	100% marktwaarde
Frankrijk	DDAF	DDAF	Landbouwhuisdieren	100% marktwaarde
Griekenland	verzekering	ELGA	Landbouwhuisdieren	<90% marktwaarde
Hongarije	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren	
Italië	Provincie	Provincie	Landbouwhuisdieren	divers
Kroatie	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren	100% marktwaarde
Letland	-	-	-	-
Litouwen	-	-	-	-
Macedonië	-	-	-	-
Noorwegen	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren, rendieren, honden	?
Oostenrijk	Jachtverzekering	jagers	Landbouwhuisdieren	?
Polen	Staat	Provincie, Nationale Parken	Landbouwhuisdieren	100% marktwaarde
Portugal	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren	100% marktwaarde
Roemenie	Jachtverzekering		Landbouwhuisdieren	?
Servie	Jagers	Jagers		0
Slowakije	Staat	Regionale milieuorganisaties	Landbouwhuisdieren, honden wilde hoefdieren in Nationale Parken	?
Slovenië	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren	>100% marktwaarde
Spanje	Regio	Regio	Landbouwhuisdieren	divers
Tsjechië	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren	100% marktwaarde
Turkije	-	-	-	-
Zweden	Staat	Staat	Landbouwhuisdieren, rendieren, honden	?
Zwitserland	Staat 80%, Kanton 20%		Landbouwhuisdieren	100% marktwaarde

Afkortingen bij Tabel 7.2

ELGA = National organization for Agricultural Insurance

DDAF = Departmental Direction of Agriculture and Forests

In Frankrijk wordt ook indirecte schade (bij ons ook wel vervolgschade genoemd) door stress, productieverlies, abortus en vermiste dieren na een aanval vergoed. Bij vastgestelde schade door wolven of bij twijfel vindt compensatie plaats. In Spanje, Italië en Polen is schade gedelegeerd naar regio's/ provincies met deels verschillende regelingen. Griekenland heeft een schadefonds ingesteld dat door grondbezitters wordt gevuld, waarbij de staat bijspringt als de fondsen tekort schieten. In Duitsland vergoeden de deelstaten de schade bij de betreffende veehouders op vrijwillige basis. De Bondsregering is hierbij niet betrokken. In Duitsland moet schade binnen 24 uur gemeld worden aan de schade-uitvoeringsorganisatie of schade-experts. Schade aan landbouwhuisdieren (schapen, geiten, gehouden wilde hoefdieren) en jachthonden wordt vergoed. Deelstaten zoals Brandenburg vergoeden daarnaast schade aan hobbydieren. Compensatie van schade aan honden is normaliter in alle deelstaten uitgesloten. De schadebeoordeling vindt plaats door experts waarna de rapportage tot taxatie en uitkering leidt. Alle dode dieren, kosten van de dierenarts en kosten van destructie worden vergoed conform EU-regelingen (VO (EG) Nr. 1535/2007, de zogenaamde de-minimis steun met een maximum van € 7500 in drie jaar)). Bij overschrijding van deze regeling wordt gezocht naar additionele (private) middelen. Compensatie wordt gegeven voor dode en gewonde dieren conform marktprijzen. In Bayern is gekozen voor een schadevergoeding voor 85% door het Bayerische Naturschutzfonds (BN), de overige 15% zou door private financiering moeten worden opgebracht.

Schade aan landbouwhuisdieren wordt vergoed als er één jaar nadat wolven zich hebben gevestigd afdoende preventieve maatregelen zijn getroffen.

Aanbeveling 7.3

Het verdient aanbeveling dat tegemoetkomingsystemen voor geleden verliezen door wolven hand in hand gaan met voorlichting en hulp bij het nemen van preventieve maatregelen.

Aanbeveling 7.4

Aanbevolen wordt grondgebruikers (of eigenaren van vee) verantwoordelijk te maken voor het nemen van preventieve maatregelen tegen wolvenoverlast.

7.1 Preventieve maatregelen

Bij preventieve maatregelen kan onderscheid worden gemaakt tussen:

1. ad hoc maatregelen voor het tijdelijk verjagen van wolven en
2. permanente maatregelen in te voeren binnen één jaar.

Ad 1. Ad hoc maatregelen ter preventie van wolvenschade Voor het tijdelijk verjagen c.q. conditioneren van wolven zijn de volgende mogelijkheden beschikbaar:

- - optisch (vlaggetjeslijn, meestal rood).
- - akoestisch (vuurwerk, gaskanonnen).
- - mobiel waakhondenteam.
- - mobiel schriknet.
- - geur en smaak (geurgordijn, prooi behandelen met Bitrex, Conditioned Taste Aversion).
- - lichamenlijk (paintball, rubberkogels, halsband GPS met elektroshock en virtual fence).

N.b. Vuurwerk, gaskanonnen: APV en geluidsrichtlijnen staat dit in de weg. Het gebruik van rubberkogels is verboden bij wet.

In Duitsland zijn mobiele waakhondenteams beschikbaar en commercieel interessant voor particulieren om te verhuren. Het gebruik van optische en akoestische afweermiddelen werkt alleen op korte termijn (habituatie), maar kan soelaas bieden in de periode dat nog onvoldoende deugdelijke preventieve maatregelen zijn getroffen.

GPS virtual fence halsbanden zijn nog niet getest op wolven in de praktijk (Licht *et al.*, 2010). Een ouder systeem met ingegraven draden is soms effectief. M.b.t. het conditioneren van wolven is onvoldoende onderzoek gedaan naar Conditioned Taste Aversion (Smith *et al.*, 2000). Het veel geteste LiCl werkt niet (of alleen op de korte termijn). Toepassing van het ontwormingsmiddel TBZ leidde tot divers gedrag van wolven.

Aanbeveling 7.5

Omdat veldtesten van veel potentieel geschikte 'ad hoc' middelen tot op heden ontbreken, verdient het aanbeveling om het effect van preventieve maatregelen nauwkeurig te monitoren.

Ad 2. Permanente maatregelen ter preventie van wolvenschade

Om wolven zeker tegen te houden geeft het 'best practice manual' voor Noord-Amerika een rasterhoogte aan van 2.4 m (<http://environment.fhwa.dot.gov/ecosystems/wvc/ch4.asp#four-2>). In Banff NP hebben ze deze 2.4 m ook aangehouden en daarnaast is het raster daar 1,5 m onder een hoek van 45° ingegraven.

In Duitsland bestaat inmiddels al weer ruim tien jaar ervaring met het nemen van preventieve maatregelen tegen aanvallen van wolven op vee. Daar worden als afdoende maatregelen voor landbouwhuisdieren beschouwd:

1. (5 draads, linten) elektrisch raster > 90cm en afstand tot de grond <20cm of
2. 90 cm hoge flexinetten (omheiningen van netten die stroom voeren) V>2000-3000V/ 1J, afstand tot de grond <20 cm of
3. gaas >1,20 m op de bodem met een spandraad afgespannen.

Preventieve maatregelen moeten haalbaar en betaalbaar zijn. Altijd zal rekening moeten worden gehouden met type en omvang van te omrasteren gebieden. Hoe doe je dat op uiterwaarden, dijklichamen etc? Hoe doe je dat in gebieden waar ook wilde dieren moeten kunnen migreren? Kan worden volstaan met minder draden? Ook staat andere wetgeving en regelgeving het toepassen van deze middelen op sommige locaties niet toe. Bestemmingsplannen, APV's, milieuwetgeving staan hieraan in de weg. Dit alles vraagt om aanpassing van wet- en regelgeving.

Aanbeveling 7.6

Aanbevolen wordt voor de Nederlandse situatie dat de sector uitwerkt welke methoden inpasbaar en effectief zijn. Aanvankelijk kan worden teruggevallen op de methode die in Duitsland als effectief wordt gezien, namelijk omheinen door:

1. (5 draads) elektrisch raster > 90 cm en afstand tot de grond <20 cm of
2. 90 cm hoge flexinetten (omheiningen van netten die stroom voeren) V>2000-3000V/ 1J, afstand tot de grond <20 cm of
3. gaas >1,20 m op de bodem met een spandraad afgespannen.

Ook ophokken in een goed afgesloten stal kan natuurlijk een optie zijn. Andere afrasteringsconstructies worden door deskundigen beoordeeld op afdoende werking. In elk geval moet de afrastering 100% dicht zijn, dus ook langs slootkanten en door beken heen. Om schapen binnen te houden is een spanningsniveau op schikdraad van 2,5 kV voldoende, om wolven buiten houden is minimaal 4,5 kV gewenst. Als wolven leren om over een (elektrisch) raster te springen kan een klapperende band 30 cm boven het raster worden aangebracht of dienen waakhonden te worden ingezet. Voor hobbydierhouders in een wolvenleefgebied geldt dat de dieren 's nachts op stal moeten worden gezet. Ook honden dienen 's nachts in een afgesloten, niet voor wolven toegankelijke ruimte te worden geplaatst. Voor vrijlevende schaapkuddes geldt de inzet van waakhonden, lama's en ezels als preventieve maatregel. Inzet van deze waakhonden is echter in veel gebieden problematisch omdat ze veel blaffen en de kudde beschermen tegen alle indringers inclusief wandelaars al dan niet met honden. Voor het ophokken is de effectiviteit van preventie met waakhonden het hoogst in gebieden met extensieve schapenhouderij wanneer de dieren 's nachts worden opgehokt met 3-4 waakhonden (95% minder predatie dan bij vrijgehouden schapen zonder waakhonden, 79-94% minder predatie bij vrijgehouden schapen met waakhonden; Espuno *et al.*, 2004). In Slovenië bleek het inzetten van waakhonden een goede optie om *surplus doden* tegen te gaan. Er worden dan nog maar één tot twee dieren gedood (Linnartz *et al.*, 2013). Dit wordt ook bevestigd uit Pools onderzoek. Waakhonden gaan daar in de aanval tegen de wolf. Daarentegen blijkt ook uit onderzoek dat een waakhond niet altijd preventief werkt, waarschijnlijk bij gebrek aan goede training. Al dit soort middelen worden ook in Frankrijk toegepast (Cerpam *et al.*, 2012).

Aanbeveling 7.7

Het verdient aanbeveling om vroegtijdig een expert uit het buitenland uit te nodigen om schapenhouders, desgewenst, te trainen in het gebruik van de juiste waakhonden en andere preventieve middelen tegen wolvenpredatie.

Surplus doden

Schapen kennen geen natuurlijk vluchtgedrag zoals hertachtigen dat kennen. Zij blijven veelal staan, waardoor de wolf meerdere dieren kan doden (aanleggen voorraad). Schapen in een kleine ruimte waar een wolf binnen dringt blijven een soort van vluchtreactie vertonen maar kunnen niet weg. De wolf blijft getriggerd om te jagen en doodt in korte tijd meerdere schapen. Honden kunnen wolven weer naar buiten jagen. In Slovenië vond in 10% van wolven-aanvallen surplus doden plaats: 10 tot 15 schapen werden gedood waarvan er één wordt gegeten. Ze komen dan steeds terug om het restant van de gedode dieren op te eten (Linnartz *et al.*, 2013). In Duitsland is de ervaring dat je een wolf pas opmerkt in een nieuw gebied als hij schapen gaat pakken (Linnartz *et al.*, 2013). Volgens de wolvenplannen in Duitsland moeten permanente maatregelen door de grondgebruiker binnen één jaar na vestiging van de wolf worden getroffen in een straal van 30 km rondom het wolvengebied of in het activiteitsgebied met een buffer van 30 km.

7.2 Procedure preventie van het Faunafonds

In Duitsland gaat het wat betreft gehouden dieren die ten prooi vallen aan de wolf om schapen, geiten, damherten en kalveren. Volwassen runderen en paarden werden tot op heden nog niet bemachtigd. In Polen en Bulgarije is dit laatste incidenteel wel het geval. In Nederland kan vooral schade verwacht worden aan schapen, geiten (kader Geiten en Schapenhouderij in Nederland), damherten, rundvee, honden en hobbydieren (Gazzola *et al.*, 2008). Het Faunafonds kan onder voorwaarden een tegemoetkoming verlenen voor schade veroorzaakt door beschermde inheemse diersoorten aan bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren.

Geiten en Schapenhouderij in Nederland.

In Nederland leven geiten in stallen of in een weiland bij het huis. Meer dan 80% van het aantal houders van schapen en geiten is niet-bedrijfsmatig. Een marginaal gedeelte leeft in natuurgebieden van natuurorganisaties.

Schapen leven in veenweidegebieden waar sloten de omheining vormen. Daarnaast gerasterd in de natuur (heidebegrazing) of ze worden ingezet voor dijkbegrazing. Het raster van een nachtweide in een natuurgebied is meestal 50 cm tot 80 cm hoog zonder stroom. Veel hobbyhouders hebben een paar schaapjes bij huis. Grote schapenhouders hebben een herdershond als hulp. Er zijn ongeveer 40.000 schapen- en geitenhouders met één miljoen schapen en 200.000 geiten. Er zijn ongeveer 1000 bedrijven met meer dan 100 schapen die 10 maanden per jaar buiten lopen. Het zwaartepunt van hun voorkomen ligt in de noordelijke provincies, maar ze komen voor over geheel Nederland. Relevant is de vraag of een elektrisch raster in de zomer in een veengebied of in een natuurgebied overal voldoende spanning krijgt, ongeacht welke stroomsterkte er op zit.

In de Flora- en faunawet is onder meer bepaald dat grondgebruikers in eerste instantie verantwoordelijk zijn voor de voorkoming van faunaschade. Omdat in nieuw leefgebied onbekendheid heerst over de omgang met wolven, zal de eis dat preventieve maatregelen ter voorkoming van schade getroffen dienen te zijn om voor tegemoetkomingen in schade in aanmerking te komen, geleidelijk worden ingevoerd. De in Duitsland gehanteerde straal van 30 km rondom bekend wolvengebied voor de verplichting tot preventie is te groot voor Nederland (282.600 ha).

Er zijn ook argumenten aan te voeren voor het vergoeden van de kosten welke met preventie gepaard gaan: de wolf is een Habitatrichtlijnsoort (waarvan je afblijft) en het kan worden gezien als een stimuleringssubsidie voor een nieuwe situatie.

Aanbeveling 7.8

Vanaf de eerste schade door wolven en bij vastgestelde vestiging stimuleren het wolvenbureau en het Faunafonds de inzet van tijdelijke preventieve middelen om nieuwe schades zoveel mogelijk te voorkomen. Het Faunafonds ondersteunt het gebruik van preventieve middelen door middel van een financiële tegemoetkoming of uitleen van materiaal. Ook de inzet van een vrijwilligersnetwerk wordt actief bevorderd door wolvenbureau en Faunafonds.

7.3 Procedure tegemoetkomingen door het Faunafonds

Belanghebbenden die schade ondervinden, aangericht door beschermde inheemse diersoorten aan bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren, hobbydieren of huisdieren (honden) en ondanks het nemen van preventieve maatregelen (niet noodzakelijk in beginperiode bij onbekendheid met aanwezigheid van wolven), kunnen zich tot het Faunafonds wenden met een verzoek voor een tegemoetkoming in de schade (www.faunafonds.nl). Dit vereist een aanpassing van de beleidsregels van het Faunafonds. De schade is inclusief de vervolgschade. De schademelding dient binnen 24 uur bij het Faunafonds gedaan te worden voor onderzoek ter plaatse inclusief de taxatie van de schade. Dit heeft consequenties voor de bereikbaarheid van het Faunafonds. Het daarop gebaseerde verzoek om een tegemoetkoming dient binnen zeven werkdagen te worden ingediend bij het Faunafonds.

Aanbeveling 7.9

Het in situ onderzoek na een wolf-gerelateerde schademelding wordt uitgevoerd door deskundigen die worden ingeschakeld door het Faunafonds en het wolvenbureau.

Aanbeveling 7.10

Emoties rond (schade door) wolven kunnen hoog oplopen. Dat legt een zware druk op de schouders van de deskundigen van het wolvenbureau en Faunafonds die een bezoek brengen aan getroffen boeren. Het verdient aanbeveling erop voorbereid te zijn dat deze mensen soms meer de functie van mediator dan van taxateur zullen moeten vervullen.

Aanbeveling 7.11

Om te voorkomen dat bedrijven bezoek krijgen van nieuwsgierigen dient de anonimiteit van de grondgebruiker in kwestie te zijn gewaarborgd.

Uitsluitend voor schade veroorzaakt door diersoorten genoemd in artikel 4, eerste lid, onderdeel a en b van de Flora- en faunawet genoemde soorten, kan het bestuur een tegemoetkoming verlenen. Het bestuur zal een tegemoetkoming, als bedoeld in artikel 2, slechts verlenen, indien en voor zover naar zijn oordeel de grondgebruiker de schade niet had kunnen voorkomen en beperken door het treffen van maatregelen of inspanningen waartoe hij naar eisen van redelijkheid en billijkheid was gehouden.

Aanbeveling 7.12

Het verdient aanbeveling de wolf op te nemen in de lijst van diersoorten genoemd in artikel 4, eerste lid, onderdeel a en b van de Flora- en faunawet.

Aanbeveling 7.13

Het Faunafonds verschaft in een vroeg stadium duidelijkheid over de eisen waaraan de grondgebruiker moet voldoen voor preventie van schade door wolven, om in een later stadium in aanmerking te kunnen komen voor tegemoetkomingen in geleden bedrijfsmatige verliezen. Onderdelen daarvan zijn een passende tegemoetkoming in schade aan huisdieren (honden) en hobbydieren/niet bedrijfsmatig gehouden dieren, het voordeel van de twijfel over de dader en het vergoeden van vervolgschade. Dit vereist een aanpassing van de beleidsregels van het Faunafonds. In alle gevallen geldt voor een tegemoetkoming de voorwaarde dat de vereiste preventiemaatregelen waren genomen en de verblijfplaats van de dieren is geregistreerd via het UBN (Uniek Bedrijfs Nummer) of het BRS (Bedrijfsrelatienummer).

Aanbeveling 7.14

Omdat op de wolf het zwaarste beschermingsregime van toepassing is, wordt aanbevolen om, in uitzondering op het beleid, maar met gebruikmaking van de bevoegdheid van artikel 8, derde lid van de beleidsregels voor de wolf geen eigen risico te berekenen binnen een overgangstermijn van één jaar na het verschijnen van de eerste wolf (wolven) in een regio. Daarna moet het eigen risico worden herzien.

Aanbeveling 7.15

Het wolvenbureau en het Faunafonds zien toe op een correcte uitvoering van een regeling voor preventie van en tegemoetkomingen in schade door wolven. Dit laatste houdt in dat alle dode dieren, kosten van de dierenarts, kosten van destructie en vervolgschade vergoed worden conform EU-regelingen, onder de voorwaarde dat de grondgebruiker aan zijn, door het Faunafonds nog nader te formuleren, verplichtingen tot preventie heeft voldaan.

Rust.

Literatuur

- Bade, T., R. Enzerink, B. van Middendorp & G. Smid 2010. Wild van de Economie. KNNV Uitgeverij, Zeist.
- Bastmeijer, C. & A. Trouwborst 2013. Welkom terug? De relevantie van het Europees gebiedenbeschermingsrecht voor de wolf en andere 'terugkomers'. Milieu en Recht 2: 80-91.
- Boitani, L. 2000. Action Plan for the Conservation of the Wolves (*Canis lupus*) in Europe, Nature and Environment No. 113, Council of Europe.
- Bundesamt für Naturschutz BfN 2009. Monitoring von Großraubtieren in Deutschland. BfN-Skripten 251. 89p.
- BAFU Bundesamt für Umwelt 2008. Konzept Wolf. Managementplan für den Wolf in der Schweiz. Schweizerische Eidgenossenschaft. Departement für Umwelt, Verkehr, Energie und Kommunikation UVEK, Bern, Zwitserland.
- Cerpam-OIER-Suamme-Adem-DDT/M 04-05-06-38-73-Idele 2012. Technique pastorales. Protection des troupeaux contre la predation.
- Espuno, N., B. Lequette, M. Poulle, P. Migot & J. Lebreton 2004. Heterogeneous response to preventive sheep husbandry during wolf recolonization of the French Alps. Wildl. Soc. Bull. 32(4): 1195-1208.
- EU 2013a. LIFE and human coexistence with large carnivores. European Commission, Environment Directorate-General.
- EU 2013b. Report from a Stakeholder Workshop on EU Action on Large Carnivores Brussels, 25 January, 2013. Executive Summary.
- Gazzola, A., Capitani, C., Mattioli, L. and Apollonio, M. (2008), Livestock damage and wolf presence. Journal of Zoology, 274: 261-269.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., H.A.H. Jansman, M.H. Jacobs en M. Harms 2012. De komst van de wolf (*Canis lupus*) in Nederland. Alterra-rapport 2339.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., D.R. Lammertsma, C. Hoon, A. Krufft en R. Lanfers 2012. Verslag workshop 'De komst van de wolf in Nederland'. Alterra/Wing-rapport 2403.
- Groot Bruinderink G.W.T.A., P.W. Goedhart, D.R. Lammertsma en J.A. Dekker 2012a. Inzicht in de betrouwbaarheid van aantalsbepalingen van enkele schadeveroorzakende zoogdiersoorten in Nederland. Alterra-rapport 2426.
- Intomart GfK 2012. Appreciatie-onderzoek naar de komst van de wolf. Kwalitatief onderzoek onder de Nederlandse bevolking. Rapport 28393.
- Kaczensky, P. en T. Huber, 1994. Wer war es? Dokumentation und Identifikation von Raubtierrissen. Institut für Wildbiologie und Jagdwirtschaft der Universität für Bodenkultur in Wien.
- Kaczensky, P., G. Kluth, F. Knauer, G. Rauer, I. Reinhardt en U. Wotschikowsky, 2009. Monitoring von Großraubtieren in Deutschland – Rahmenplan Wolf. Bundesamt für Naturschutz, Skripten 251. Bonn. www.bfn.de.
- Kaczensky, P., G. Chapron, M. von Arx, D. Huber, H. Andren & J. Linnell 2013. Status, management and distribution of large carnivores- bear, lynx, wolf & wolverine in Europe. European Commission.
- Krebs, C.J. 1985. Ecology. The experimental analysis of distribution and abundance. Harper & Row, publishers, New York.
- Licht, D.S., J.J. Millspaugh, K.E. Kunkel, C.O. Kochanny & R.O. Peterson 2010. Using small populations of wolves for ecosystem restoration and stewardship. BioScience 60 (2): 147-153.
- Linnartz, L., L. Floor, C. Vergeer, M. Montizaan, M. La Haye, B. Houben & T. Teunissen 2013. Verslag Wolvensymposium 13 juni 2013: Naar een conflictarm samenleven.
- Linnell, J., V. Salvatori & L. Boitani 2008. Guidelines for population level management plans for large carnivores. LCIE, Istituto di Ecologia Applicata, Roma, Via Arezzo 29 – IT 00161, samengesteld in opdracht van de Europese Commissie.
- Ministerie van Economische Zaken 2013. Protocol stranding levende grote walvisachtigen. Versie 1.1. Den Haag.
- Ministerium für Landwirtschaft, Umwelt und Verbraucherschutz Mecklenburg-Vorpommern 2010. Managementplan für den Wolf in Mecklenburg-Vorpommern. Landesamt für Innere Verwaltung Mecklenburg-Vorpommern, Schwerin.

-
- Ministerium für Umwelt, Gesundheit und Verbraucherschutz 2012. Managementplan für den Wolf in Brandenburg.
- Ministerium für Landwirtschaft, Umwelt und Verbraucherschutz Mecklenburg-Vorpommern 2010.
- Ministerium für Umwelt, Gesundheit und Verbraucherschutz 2012; Sachsen-Anhalt 2008.
- Ministère de l'Écologie, de l'Énergie, du Développement durable et de l'Aménagement du territoire & Ministère de l'Agriculture et de la Pêche 2008.
- Ministère de l'Écologie, de l'Énergie, du Développement durable et de l'Aménagement du territoire & Ministère de l'Agriculture et de la Pêche 2008. 2008-2012 National wolf action plan, in the French context of substantial and traditional livestock farming.
- Ministry of Agriculture and Forestry 2005. Management plan for the wolf in Finland.
- Nelson, M.E. and L.D. Mech 1986. Relationship between snow depth and gray wolf predation on white-tailed deer. *Journal of Wildlife Management* 50(3): 471-474.
- Niedersächsisches Ministerium für Umwelt und Klimaschutz 2010. Der Wolf in Niedersachsen. Grundsätze und Massnahmen im Umgang mit dem Wolf. Hannover.
- Reinhardt, I. & G. Kluth 2007. Leben mit Wölfen. Leitfaden für den Umgang mit einer konfliktträchtigen Tierart in Deutschland. BfN-Skripten 201, Bonn.
- Sachsen-Anhalt 2008. Leitlinie Wolf. Grundsätze zum Umgang mit Wölfen in Sachsen-Anhalt. Magdeburg.
- Sächsisches Staatsministerium für Umwelt und Landschaft 2009. Managementplan für den Wolf in Sachsen. Thieme GmbH & Co, Meissen.
- Sächsisches Staatsministerium für Umwelt und Landschaft 2009; StMUGV 2007; StMUGV 2007. Managementplan Wölfe in Bayern – Stufe 1. München.
- Smith, M.E., J.D.C. Linnell, J. Odden & J.E. Swenson 2000. Review of Methods to Reduce Livestock Depredation II. Aversive conditioning, deterrents and repellents, *Acta Agriculturae Scandinavica, Section A – Animal Science*, 50(4): 304-315.
- Stikvoort, B., M. Poortvliet & B. Elands 2013. Wolven en wilde zwijnen. Acceptabel risico? Landschap (in voorbereiding).
- Trouwborst, A., C.J. Bastmeijer en Ch.W. Backes 2013. Wolvenplan voor Nederland: naar een gedegen juridische basis. Een juridisch onderzoek ter ondersteuning van de opstelling van een Nederlands wolvenplan. Rapport in opdracht van het Faunafonds. Tilburg University/Maastricht University.
- Wing 2013. Verslag Toetsingsbijeenkomst Wolvenplan, 1 oktober 2013. Wing rapport 1308.

De volgende websites over managementplannen werden geraadpleegd:

<http://www.wolfsbetreuer.de/managementplan-sh-1.html> ; <http://www.sachsen-anhalt.de/index.php?id=48565>;

<http://www.wolfsbetreuer.de/mediapool/99/996877/data/PositionspapierWolfV2010Endfassung.pdf>;

http://www.wolfsbetreuer.de/mediapool/99/996877/data/Wolfsrichtlinie_SH_2012.pdf).

Alterra Wageningen UR
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T 0317 48 07 00
www.wageningenUR.nl/alterra

Alterra-rapport 2486
ISSN 1566-7197

Alterra Wageningen UR is hét kennisinstituut voor de groene leefomgeving en bundelt een grote hoeveelheid expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan: kennis van water, natuur, bos, milieu, bodem, landschap, klimaat, landgebruik, recreatie etc.

De missie van Wageningen UR (University & Research centre) is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen 9 gespecialiseerde onderzoeksinstituten van stichting DLO en Wageningen University hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.000 medewerkers en 9.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

To explore
the potential
of nature to
improve the
quality of life

Alterra Wageningen UR
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T 317 48 07 00
www.wageningenUR.nl/alterra

Alterra-rapport 2486
ISSN 1566-7197

Alterra Wageningen UR is hét kennisinstituut voor de groene leefomgeving en bundelt een grote hoeveelheid expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan: kennis van water, natuur, bos, milieu, bodem, landschap, klimaat, landgebruik, recreatie etc.

De missie van Wageningen UR (University & Research centre) is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen 9 gespecialiseerde onderzoeksinstituten van stichting DLO en Wageningen University hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.000 medewerkers en 9.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

